

**Кыргыз Республикасынын Президентине
караштуу Мамлекеттик тил боюнча
улуттук комиссия**

Аскар Турсунов

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ

**Оңдолуп, толукталып экинчи
басылышы**

Бишкек – 2013

ББК 81.2 Ки

Т – 88

Редактор: Р.Солтобаева

Турсунов А. Кыргыз тилинин тыныш белгилери.

-Б.: КТМУ, 2002-1326.

ISBN 9967-21219-5

Аскар Турсуновдун “Кыргыз тилинин тыныш белгилери” китеби бул мезгилге чейин үч жолу басылып чыккан. Акыркы жолу басылып чыгышы Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин башкармасынын жана басма сөз кызматынын чечими менен иштелип чыккан жана 2002-жылы басылып чыккан. Ар бир тыныш белги тилдин грамматикасында алган орду жана аткарган ролу менен чоң мааниге ээ. Ансыз сүйлөм ичиндеги маани толук туюнтулбастан, бүдөмүк бойдон бир түрдүү айтылып, ошондой эле жүргүзгөн жазуу иштерибиз сабатсыз болуп калмак.

Колуңуздагы тыныш белгилер боюнча аталган колдонмо кыргыз тилинин тыныш белгилерин жазууда туура колдонуунун эрежелерин, жол-жоболорун тартибин тариздеп көрсөткөн китеп болуп саналат. Китеп, мамлекеттик тилде сабаттуу жазууга умтулган бардык жарандарга арналат.

Т 4602000000-02

ISBN 9967-21219-5

ББК. 81.2.Ки

© Аскар Турсунов

© Кыргыз-Түрк «Манас» университети

© КР Президентине караштуу Мамлекеттик
тил боюнча улуттук комиссия

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИН ТУЮНДУРГАН ТЕРМИНДЕР

Кырг.: чекит (.); суроо белгиси (?); илеп белгиси (!); көп чекит (...); үтүр (,); үтүрлүү чекит (;); кош чекит (:); сызыкча (–); кашаа (); тырмакча («»).

МАЗМУНУ

Тыныш белгилеринин жазма тилдеги милдети	7
Интонация жана тыныш белгилери.....	16
Тыныш белгилерин коюу принциптери.....	22
Сүйлөм аягында коюлуучу тыныш белгилери.....	30
Чекит.....	30
Сууроо белгиси.....	36
Илеп белгиси	40
Сүйлөм ичинде коюлуучу тыныш белгилери.....	44
Көп чекит.....	45
Үтүр.....	49
Байламтасыз бир өңчөй мүчөлөрдөгү тыныш белгилери.....	49
Байламталуу бир өңчөй мүчөлөрдөгү тыныш белгилери.....	51
Үтүр татаал сүйлөмдөрдө коюлат.....	56
Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө үтүр белгисинин коюлушу.....	57
Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө үтүрдүн коюлушу.....	57
Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө үтүрдүн коюлушу.....	58
Байланыштыргыч байламталарда үтүрдүн коюлушу.....	59
Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө үтүрдүн коюлушу.....	61
Үтүр обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдө коюлат.....	65
Үтүр айрым обочолонуп айтылган сөз тизмектеринде коюлат.....	67
Үтүр чакчыл түрмөктөрдө коюлат.....	70
Үтүр чакчылдан башка сөздөрдүн айкашынан уюшулуп, обочолонуп айтылган сөз тизмектеринде коюлат.....	72
- Үтүр каратма сөздөрдө коюлат.....	74
- Үтүр кириңди сөздөрдө коюлат.....	76
- Үтүр сырдык сөздөрдө коюлат.....	78
- Үтүр айрым модалдык сөздөрдө коюлат	80
- Үтүр айрым бөлүкчөлөрдө коюлат.....	83
- Үтүр обочолонуп айтылган кээ бир бүтүн сөздөрдө коюлат.....	85
Үтүрлүү чекит.....	86

Кош чекит.....	92
Сызыкча.....	98
- Сызыкча обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдө коюлат.....	106
- Айрым учурларда обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдө сызыкча да коюлат.....	106
- Сызыкча баяндоочу кыскартылган сүйлөмдөрдө коюлат.....	108
- Сызыкча диалог (суроо-жооп) иретинде айтылган сүйлөмдөрдө коюлат.....	108
- Сызыкча байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө коюлат.....	109
- Сызыкча шарттуу багыныңкылуу татаал сүйлөмдөрдө коюлат....	111
Кашаа белгиси.....	112
Тырмакча.....	116
Тике сөз менен төл сөздө коюлуучу тыныш белгилери.....	117
- Тексттин ичинде берилген тике сөздө тыныш белгилеринин коюлушу.....	119
- Тике сөздү тексттин ичинен бөлүп алып, абзац менен жол башынан жазууда тыныш белгилеринин коюлушу.....	123
«Деп» жардамчы этишинде үтүр белгисинин коюлушу.....	124
Айрым тыныш белгилеринин кабаттала коюлушу.....	126
Шарттуу кыскартуулар	

- А. Т. - Аалы Токомбаев
А. О. - Алыкул Осмонов
К. Б. - Касымалы Баялинов
К. Бект. - Касымалы Бектенов
К. М. - Кубанычбек Маликов
К. К. - Касым Каимов
К. О. - Качкынбай Осмоналиев
М. Абд. - Мамасалы Абдукаримов
М. А. - Мидин Алыбаев
М. Ж. - Муса Жангазиев
М. Э. - Мукай Элебаев
М. Т. - Мырзабек Тойбаев
Н. Б. - Насирдин Байтемиров
Р. Ш. - Райкан Шүкүрбеков
Т. К. - Төлөгөн Касымбеков
Т. С. - Түгөлбай Сыдыкбеков
Т. Абд. - Токтоболот Абдымомунов
У. А. - Узакбай Абдукаимов
Ч. А. - Чыңгыз Айтматов
Ш. Б. - Шүкүрбек Бейшеналиев
“ЛЖ” - “Ленинчил жаш”
“ЖЛ” - “Жаш ленинчил”
“СК” - “Советтик Кыргызстан”

Тыныш белгилеринин жазма тилдеги милдети

Тил адам баласынын өз ара катнашынын маанилүү куралы болуп саналат. Демек, тил аркылуу адамдар бири-бирине өз ойлорун түшүндүрүп, пикир алышып, байланышып турушат. Ал эми адамдардын өз ара пикир алышуусу турмушта дайыма болуп тура турган зарыл нерсе болуп саналат. Тил адамдын ойлоосу менен тыгыз байланышкан болот да, адам эмнени ойлосо, ал ойлогон ойду тил, сөздөр аркылуу жана сүйлөмдөрдүн тизмеги аркылуу башка бирөөлөргө түшүндүрөт, ошентип адам коомунда пикир алышып турууга мүмкүнчүлүк берет.

Бирок ой-пикирди, ички сезимди ийне-жибине чейин ойдогудай кылып толук берүү үчүн тилдин грамматикалык закондорунун негизинде уюшулган ар түрдүү түзүлүштөгү сүйлөмдөрдүн гана болушу жетишсиз болот. Тилде адам баласы тилдик пикир алышуу мезгилинде пайдалана турган сөздүк курам менен грамматикадан башка ар түрдүү жардамчы каражаттар да бар.

Оюбузду башка бирөөгө оозеки айтып түшүндүрүүдө сүйлөмдөрдү, анын байланыштуу бөлүкчөлөрүн бири-биринен кыска тыным аркылуу ажыратпай, чектебей эле куюлуштуруп айта берсек, сүйлөмдөр жана алардын тутумундагы айрым сөздөр, сөз айкаштары маанисине карай тиешелүү интонация, тыным (пауза) менен айтылбаса, сөз болуп жаткан ойго так жана толук түшүнүүгө мүмкүн болбой калат. (**Интонация** — үндөгү тондун жогорулашынын, төмөндөшүнүн жана тынымдын бирикмеси). Ошондуктан ой-пикирди оозеки сөз аркылуу берүүдө бир сүйлөм экинчи бир сүйлөмдөн, сүйлөмдүн бир бөлүкчөсү экинчисинен кыска тыным аркылуу бөлүнүп, чектелип айтылат; сүйлөмдүн бир жеринде үн жогоруласа, экинчи жеринде акырындап, сүйлөм маанилик өзгөчөлүгүнө карай ар түрдүү инто-

нация менен айтылат. Оозеки тилдеги андай тыным, интонациялар кепти сүйлөмдөргө, сүйлөмдөрдү айрым бөлүкчөлөргө бөлүп, ал бөлүкчөлөрдүн ортосундагы байланышты жана сүйлөмдөгү ар түрдүү маанилик, эмоциялык (ар түрдүү ички күчтүү сезимдер: өтө кубануу, кайгыруу ж.б.) өзгөчөлүктөрдү билдирет да, ошону менен айтылып жаткан ойду угуучуга жеткиликтүү кабарлап, ага так, толук түшүнүүгө жардам берет.

Адам баласы өз оюн башкаларга жазуу түрүндө да билдирет. Эгерде **оозеки тилде** айтылып жаткан ой-пикирге угуучунун так, толук түшүнүшүнө жардам берүүчү кошумча каражат болуп тыным, ар түрдүү интонация эсептелинсе, жазма тил аркылуу берилген ойго, ар түрдүү сезимдерге ачык, толук жана туура түшүнүүгө жардам берүүчү кошумча каражат катары дайыма **тыныш белгилери** (пунктуация) пайдаланылат.

Жазууда тыныш белгилери колдонулбаса, анда айтылуучу ой-пикирдин мааниси чаташып, сүйлөмдө адамдын кандай сезими берилип жаткандыгы белгисиз болуп калар эле.

Мисалы, төмөнкү сүйлөмдөрдү тиешелүү белгилерин койбой жазып көрөлү.

Кеп жатакчылардын аздыгында эмес түтүндүн саны жагынан алар байлардан алда канча көп отурукташуунун маанисин билбегендикте.

Жаныбарым Атай сууга канган атын азанатын үйүн көздөй жетеледи биздин тиричилик ушул жерде.

Алиман Алиман бул эмне кылганың.

Эгер ага түшүнбөсөң мактанчааксың мактанчаакты тапкан экенсиң.

Бул сүйлөмдөрдү ушул түрүндө окуганда, алардын маанисине, эмне жөнүндө сөз болуп жаткандыгына ачык

түшүнүү кыйын, ал эми акыркы эки сүйлөмдө кандай эмоциялык сезимдер бар экендиги да байкалбайт.

Качан гана тиешелүү тыныш белгилерин өз ордуна туура койгонубузда, айтылган ойдун маанисине ачык, так жана туура түшүнүүгө мүмкүнчүлүк алабыз:

"Кеп жатакчылардын аздыгында эмес (түтүндүн саны боюнча алар байлардан алда канча көп), отурукташуунун маанисин билбегендикте (К. Климов).

«Жаныбарым, – Атай сууга канган атын азанатып, гүйүн көздөй жетеледи, - биздин тиричилик ушул жерде» (К.Каимов).

– Алиман! Алиман! Бул эмне кылганың?! (Ч. Айтматов)

– Эгер ага түшүнбөсөң, мактанчааксың.

– Мактанчаак? Тапкан экенсиң! (Н. Б.)

Мында сүйлөм ичинде жана сүйлөм аягына коюлган тыныш белгилери ал сүйлөмдүн маанисине туура, толук түшүнүүгө жардам берип турат; акыркы эки сүйлөмдөгү суроо, илеп белгилери сүйлөмдөрдүн күчтүү сезим менен жана суроо маанисинде айтылгандыгын билдирип турат.

Жазма тилдеги сүйлөмдөрдүн аягына же сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн, сөз тизмектеринин арасына коюлуучу белгилер **тыныш белгилери** деп аталат («*тыныш*» – «тыныгуу» деген мааниде; орус тилинде: «*знаки препинания*» – **препинание** – **остановка**, **перерыв** – «токтоо», «тыныгуу» деген мааниде).

Тыныш белгилерин коюу жөнүндөгү эрежелердин жыйындысы **пунктуация** деп аталат; экинчиден, бул термин «тыныш белгилери» деген мааниде да колдонулат (латынча **punctum** – «чекит» деген мааниде).

Тыныш белгилеринин милдети тексттеги сүйлөмдөрдүн жана сүйлөмдүн курамындагы синтаксистик катего-

риялардын чегин ажыратып, айтылып жаткан ой-пикирге так, толук жана туура түшүнүүгө жардам берүү, сүйлөмдө берилген ар түрдүү ички сезимди окуучуларга толугу менен жеткирүү болуп эсептелинет.

Тыныш белгилери текстти жазуучу кишилерге да, аны окуучу кишилерге да бирдей тиешелүү. Анткени алар, биринчиден, жазуучу адамга өз оюн, ар түрдүү эмоциялык сезимдерин так жана толук билдирүүгө жардам берсе, экинчи жагынан, окуучу адам жазылган текстте коюлган тыныш белгилерин көрүп, ошолордун негизинде ал тыныш белгилери кандай маанини, кандай эмоциялык сезимди билдирип тургандыгына түшүнөт. Демек, тиги же бул тилде колдонулган тыныш белгилери билдирген маанилерге, майда маанилик өзгөчөлүктөргө жазуучу адам да, окуучу адам да, б.а. бардык сабаттуу адамдар бирдей мааниде түшүнүүгө зарыл.

Жогоруда белгиленгендей, тыныш белгилери адамдын ой-пикирин, эмоциялык сезимдерин жазуу түрүндөгү кепте так, толук жана туура берүүгө жардам берүүчү кошумча каражаттар болуп эсептелинет.

Мисалы: Сүйлөмдүн аягына коюлган **чекит** ал сүйлөм кандайдыр бир ой-пикир тууралуу жайынча кабар берип тургандыгын билдирет: *Ынтымактуу үйгө ырыс түнөйт (макал).*

Сүйлөм аягына коюлган **суроо** белгиси ал сүйлөмдүн суроолуу мааниде айтылгандыгын көрсөтөт: *Эми бул вагондорду кайда алыт бара жатышат?* (Ч. А.)

Сүйлөмдүн аягына коюлган **илеп белгиси** ал сүйлөм сүйлөөчүнүн ар түрдүү ички сезимин (кубануу, таң калуу, ачуулануу ж.б.) билдирип тургандыгын туюндурат: *Бах, эмгек сүйгөн кишилер алп экен го!* (Т. С.)

Кээ бир тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн биринчи сүйлөмүнөн кийин коюлган **кош чекит** өзүнөн кийинки сүйлөм биринчи сүйлөмдүн маанисин ачып, тактап түшүндүрөрүн эскерттип турат: Анын мойнуна тагылган кызматы бар: ал - айылаткомдун катчысы. (Т. С.)

Кашаа айтылган ойдун мазмунуна айрым толуктоо, тактоо берүү үчүн сүйлөмдүн тизмегине кошумча түрдө киргизилген сүйлөмдү, сөз тизмегин же сөздү өзүнчө чектеп көрсөтүү үчүн кызмат кылат: Кызы (анын *аты Бермет эле*) балача бышылдап, жай баракат уктап жаткан. (У. Аб.) ж.б.у.с.

Сүйлөм ичинде тиешелүү тыныш белгилеринин коюлушуна жана коюлбай калышына карай сүйлөм түрдүүчө маанини билдирип калышы мүмкүн. Мисалы: *Султан, кечээги тапшырманы аткарыптыр*. Мында сүйлөөчү белгилүү бирөө кечээги берилген тапшырманы аткарып койгондугу жөнүндө Султанга кайрылып айтып жатат. *Султан* деген каратма сөздөн кийин эреже боюнча үтүр коюлган. Эгерде Султан деген каратма сөздөн кийин үтүр коюлбаса, анда: «*Султан кечээги тапшырманы аткарыптыр*» болуп, сүйлөм таптакыр башка маани берип калат: мында тапшырманы башка бирөө эмес, Султандын өзү аткаргандыгы жөнүндө сөз болуп жатат.

«Келе *жаткан* – окуучу» десек, бул сөз тизмеги ээ менен баяндоочтун ортосуна коюлган сызыкчанын (–) жардамы менен сүйлөмдүк мааниге жетишип турат: *келе жаткан* – сүйлөмдүн ээси, окуучу – баяндооч. Эгерде бул жерде ээ менен атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон турган баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлбаса, сүйлөм эмес, сөз айкашы эле болуп калат: *келе жаткан окуучу* (– *кайсы окуучу?* – *келе жаткан* – **аныктооч**, окуучу - **аныкталып турган сөз**).

Эгерде сүйлөм ичинде суроо же эмоциялык маанидеги ат атооч катышса, же болбосо баяндоочуна суроолуу мүчө - **бы** уланып турса, андай сүйлөмдөр, негизинен, суроолуу сүйлөм болот, бирок кээде алар бир түрдүү ички сезимди билдирген илептүү сүйлөм да болуп калышы мүмкүн. Мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдүн кандай мааниде колдонулганы оозеки тилде интонациянын жардамы аркылуу, жазма тилде сүйлөмдөрдүн аягына коюлган суроо же илеп белгиси аркылуу гана так белгилүү болот.

Мисалы: – **Кантип бере албайсың? Караңгыда кантип келдиң?** – Бул кан силерди **кантип** жашатсын! (М. А.)
Ушунчалык чоң арык суудан бир билек суу **кантип** тийбесин! (М. А.)

Сайра эже, тик мүйүз уйду саап бүтгүңбү? (Ш. Б.)

– *Кайран азаматтар, тоо ураса болбойбу да, көл төгүлсө болбойбу!* (Ч. А.)

Тилибизде синтаксистик түзүлүшү, лексикалык курамы жагынан жай сүйлөмдөн эч айырмаланбаган сүйлөмдөр учурайт. Бирок алардын айрымдары суроолуу же эмоциялуу мааниде да болушу мүмкүн. Мындай учурда алардын кандай мааниде колдонулгандыгы сүйлөмдүн аягына коюлган чекит, суроо, илеп белгилеринен гана билинет:

Өрт чыкты. Өрт чыкты? Өрт чыкты!

- Тсс!.. Киши келатат! (М. Абд.)

- Кар жаайт экен.

- Кар жаайт? (Н. Б.)

Кыскасы, **тыныш белгилери** – жазма тилдин ажырагыс курамдык бөлүктөрүнүн бири. Алар сүйлөмдө айтылган ойдун аяктагандыгын, анын кандай мааниде колдонулгандыгын билдирет; сүйлөмдү курамдык бөлүктөргө ажыратып, алардын ортосундагы маанилик катышты туюндурат.

Натыйжада жазуу түрүндө берилген ой-пикирди так, толук, туура түшүнүүгө жардам берет.

Октябрь революциясына чейин Кыргызстандын ар кайсы жерлеринде ачылган диний мектептерде окуган, сабаты ачылган таланты бар айрым адамдар араб алфавити менен өз ырларын, казалдарын кыргыз тилинде жазышкан, ар түрдүү каттар жазылган.

Кыргыздардын революцияга чейин эле араб алфавити менен жазылган жазмасы болгондугуна төмөнкүлөр далил боло алат:

1) Молдо Нияздын санат ырлары (кол жазма: XIX кылымдын 1-, 2- жарымына таандык);

2) Молдо Кылыч «Кысса-и зилзала» (жер титирөө жөнүндө баян; 1911-жылкы Чоң-Кеминдеги жер титирөө жөнүндө), Казань, 1911-ж.;

3) Осмонаалы Сыдык уулу «Мухтасар тарих Кыргызия» (Кыргыздын кыскача тарыхы), Уфа, 1913-ж.;

4) Осмонаалы Сыдык уулу «Тарых кыргыз Шадмания» (Шабдан жеринин кыргыз тарыхы), Уфа, 1914-ж.;

5) Кыргыздардын Россиянын Батыш Сибирь бийлигинин өкүлүнө 1825-, 1827-, 1829-жылдары жазган каттары. Бул каттар В. И. Плоскихдин «Первые киргизско-русские посольские связи», Ф., 1970 деген китебинде берилген. Мындай каттар кыргыз тарыхчылары Б. Жамгырчинов, К.Усенбаевдин китептеринде да берилген.

Революцияга чейинки кол жазмаларда, чыккан китептерде тыныш белгилери дээрлик колдонулбаганы байкалат. Буга проф. Х. Карасаевдин Осмонаалы Сыдык уулунун 1914-ж. Уфада араб алфавити менен жарыкка чыккан «Тарих кыргыз Шадмания» деген китебинин азыркы кыргыз алфавити менен кайрадан басылып чыккан вариантына

жазган баш сөзүндө «Сүйлөмдүн арасында нокот, үтүр, кош чекит дегендер такыр жок¹» деген пикири далил боло алат.

1924-жылы эски араб алфавитинин негизинде реформаланган кыргыз алфавити түзүлүп, кыргыз элинин законуу алфавити кабыл алынды. 1924-жылы 7-ноябрда кыргыздын тунгуч газетасы «Эркин Тоонун» биринчи номери жарыкка чыкты. Ошол мезгилден тартып кыргыз тилинде окуу китептери, көркөм адабий чыгармалар басылып, басма иштери өнүгө баштады. Ал эми жазма тил аркылуу берилүүчү ой-пикир, андагы ар түрдүү ички сезимдер окуучуларга ачык, так, толук түшүнүктүү болсун үчүн, тиешелүү тыныш белгилери да кеңири колдонула баштады. Кыргызстанда жазуу жана басма иштери өнүгө баштаган учурдан тартып эле, негизинен, азыркы убакта колдонулуп жүргөн тыныш белгилери да колдонула баштаган.

Мисалы: Кыргыздын тунгуч газетасы «Эркин Тоонун» алгачкы номерлеринде эле төмөнкү тыныш белгилери кеңири учурайт: чекит (.), суроо белгиси (?), илеп белгиси (!), үтүр (,), үтүрлүү чекит(;), кош чекит (:), тырмакча («»), кашаа (), сызыкча (–), көп чекит (...). Бул белгилер кыргыз тилине басма сөзү мурунураак өнүккөн казак, өзбек, татар жана орус тилдеринен оошуп кирген. Бул тыныш белгилери жазма тилде ошол учурда эле негизинен туура колдонулуп келгендиги байкалат.

Мисалы:² бүтүн дүйнө мээнеткечтери, бириккиле! («Эркин тоо», 1924, №1).

¹ Осмонаалы Сыдыков. “Тарих кыргыз Шадмания” Кыргыз санжырасы, Ф., 1990, 6-б.

² Алынган мисалдар араб алфавитинен азыркы алфавитке которулуп берилди. Айрым сөздөрдүн ошол учурдагы жазылышы сакталды.

Биздин айта турганыбыз: «Эркин Тоонун» алуучулары он миңге толуу керек. («Эркин Тоо», 1925, №4).

Буларды биз аткаруу үчүн уюмдашыб (коллектив болуб) ишке киришүүбүз керек. («Эркин Тоо», 1925, №4).

Ең чоң кыйындык – айыл, кыштактардын табтакыр саваты жоктугу. («Эркин Тоо», 1925, №4).

Бирок, ушундай болсо да, ал убакта кыргыз тилинин пунктуациясынын негизги принциптери, эрежелери али тактала элек болгондуктан, айрым тыныш белгилерин коюуда бир катар кемчилдиктер да кетирилген.

Мисалы: ар бир кезиттин (,) калкты тарбияло, үндөө жолунда (,) түбөлүктүү (,) туткан негизги саясы (,) багыты, максаты болуу керек. («Эркин Тоо», 1924, №1).

Бул сүйлөмдөгү кашаага алынган үтүр белгилери ашыкча коюлган.

1924-жылдан тартып кыргыз тилинин фонетикалык системасы, грамматикалык түзүлүшү изилденип, көп сандаган илимий эмгектер, окуу куралдары басмадан чыкты. Синтаксис боюнча чыккан окуу китептеринде жана кыргыз тилинин тыныш белгилерин колдонуу эрежелерине арналган атайын эмгектерде³ жөнөкөй, татаал сүйлөмдөрдө, сүйлөм мүчөлөрүндө тыныш белгилерин коюу эрежелери улам такталып, толукталып, белгилүү бир тартипке келип, калыптанууда.

³ Турсунов А. Кыргыз тилинин тыныш белгилери. Ф., 1969.-ж. Өмүралиев Б. Кыргыз тилинин пунктуациясын окутуу, Ф., 1970-ж.

Интонация жана тыныш белгилери

Адам баласы өзүнүн ой-пикирин, чындыкка болгон ар түрдүү мамилесин башка бирөөлөргө оозеки сүйлөө аркылуу да билдирери белгилүү. Сүйлөөдө сүйлөмдөрдүн синтаксистик жактан уюшулуш жолдору оозеки жана жазма тилде, негизинен, бирдей. Бирок айрым бир белгилери жагынан алар бири-биринен айырмаланат: оозеки сүйлөөдө жазма тилге караганда сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби эркинирээк болот; сүйлөм түзүлүшү жөнөкөй, кыска келет. Айтылуучу ойду, ар түрдүү ички сезимди толук жана так билдирүүгө жардам берүүчү көмөкчү каражаттар да кептин бул эки түрүндө ар башка: эгерде жазылган тексттин маанисине туура түшүнүүдө пунктуация орчундуу ролду ойносо, оозеки тилде анын ажырагыс элементи болгон интонация өтө чоң ролду ойнойт. Интонация айтылып жаткан ой-пикирге ачык, так, туура түшүнүүгө жардам берүүчү оозеки тилдин кошумча каражаты болуп эсептелет. Эгерде оозеки сүйлөө тиешелүү интонация менен жабдылбаса, айтылуучу ой жеткиликтүү берилбей калат. Айрым турган жөнөкөй сүйлөмдөрдү же сүйлөм мүчөлөрүн бири-биринен кыска тыным менен чектебестен, куюлуштуруп айта берсек, айтылуучу ой түшүнүксүз жана чаржайыт болуп калат.

Оозеки сүйлөөдө интонация 1) сүйлөмдү уюштурган синтаксистик элементтердин грамматикалык биримдүүлүгүн бекемдейт; 2) сүйлөм ичиндеги сөздөрдү синтагмаларга (сөз айкашына, сөздөрдүн тобуна) ажыратат; мындай учурда ар бир синтагманын башталышында жана аякталышында үн жогорулап же төмөндөп, синтагмалардын аралыгында тыным болот; 3) баяндоочтук маанини берет: *Ырдаган – артист*; 4) сүйлөмдөгү ар түрдүү кошумча маанилерди туюндурат.

Алсак, айрым учурда сүйлөмдүн кандай мааниде экендиги жалаң гана интонациянын жардамы менен белгилүү болот. Бул өзгөчө синтаксистик түзүлүшү жагынан жай сүйлөмдөн айырмаланбаган илептүү, суроолуу сүйлөмдөр үчүн мүнөздүү.

Мисалы: *Чагылган түштү. Чагылган түштү! Чагылган түштү?* Бирдей түзүлүштөгү бул сүйлөмдөрдүн жай, суроолуу же илептүү сүйлөм экендиги оозеки сүйлөөдө тиешелүү интонация аркылуу гана белгилүү болот; жазма тилде бул сүйлөмдөрдүн аягына коюлган тыныш белгилеринен белгилүү болуп турат.

Курамында сурама ат атооч катышкан сүйлөмдөр, негизинен, суроо маанисин билдирери белгилүү. Бирок ошондой эле түзүлүштөгү айрым сүйлөмдөр кээде эмоциялык маанини билдирип калат. Андай сүйлөмдөрдүн суроо же күчтүү сезимдик мааниде экендиги оозеки сүйлөөдө интонациянын гана жардамы аркылуу белгиленет. Салыштырыңыз: *Сага эмне болду, курбум?* (М. Абд.) *Эмне үчүн мынча кечикти!* (М. Абд.) Экинчи сүйлөмдө суроо мааниси жок, адамдын ички сезимин, бушайман болгондугун билдирип турат.

Кээде оозеки тилдеги интонация менен жазма тилдеги тыныш белгилери бири-бирине туура келип калат. Мунун себеби интонация да, тыныш белгилери да сүйлөмдү маани жагынан байланыштуу бөлүкчөлөргө ажыратып, белгилүү бир учурда сүйлөмдөгү бирдей эле маанилик өзгөчөлүктөрүн билдирип калышында.

Мисалы, оозеки тилдеги суроо интонациясына жазма тилде суроо белгиси туура келет:

- *Кедей тобунун мүчөлөрү, барсыңарбы?* (Т. С.)
- *Байдамтал суусун уктуңуз беле?* (Ч. А.)
- *Жылкылар кайда кышташат?* (Н. Б.)

Кубануу, таң калуу, кээде буйруу ж.б. өндүү эмоциялык сезимдерге илеп белгиси туура келет: *Бах! Баракелде, элдин күчүнө! Бах-х! Жайдын кечки жели кандай үлпүлдөк! Кандай жумшак! Кандай салкын!* (Т. С.) *Уулум, атаңдын айткан сөздөрүн ук!* (К. Б.)

Мага ишенип, кеңеш сураганыңа ырахмат! (Т. С.) *Жашасын темир булчуң жумушчулар!* (Т. С.)

Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы биринчи жөнөкөй сүйлөм жалпыланган мааниде болуп, андан кийинки сүйлөм же сөз тизмектери анын маанисин ачып, чечмелеп, тактап турса, оозеки сүйлөөдө биринчи сүйлөмдөн кийин эскертүү маанисиндеги тыным болот, жазууда ал тыным болгон жерге кош чекит коюлат. Мындай учурдагы оозеки сүйлөөдөгү тыным менен жазма тилдеги кош чекиттин милдети өзүнөн кийин биринчи сүйлөмдүн маанисин ачып, чечмелеп түшүндүрө турган экинчи бир сүйлөм айтыларын эскертип туруу болуп эсептелет. Мисалы: *Эмесе иш мындай болсун: байбичелерден бир киши, карыялардан бир киши бригадир болуп шайлансын.* (К. Б.) *Бирок биз өзүбүз аз элбиз: Бектемир агайдын үй ичи, анан мен...* (Ч. А.) *Бирдиктүү дүйнөлүк океан төмөнкү бөлүктөргө бөлүнөт: Тынч океан, Атлантика океаны, Индия океаны, Түндүк муз океаны.* («Физикалык география» окуу китеби).

Бир өңчөй мүчөлөрдүн арасындагы санак интонацияларга үтүр туура келет: *Алым, Анархан, Дарыяхандар шаардан бүгүн чыгып кетүүгө тийиши.* (К. Ж.) *Күлүктөрдү чаба турган жаш балдар баштарына кызыл, көк, ак жоолук буунушкан.* (К. Осм.)

Обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдөн мурун жана кийин келген тынымга жазууда алардын эки жагынан коюлган үтүр белгилери туура келет: *Биз, малчылар, андай*

адатты жакшы көрбөйбүз. (А.У.) Алыстан, кырман жактан, түшкү тамак мезгили болгонун билгизип, коңгуроо кагылды. (К. Б.) Жумаши, мектептин директору, биринчи чейректин жыйынтыгы боюнча доклад жасады.

Бирок, жогоркудай фактыларга таянып эле, интонация менен тыныш белгилери дайыма бири-бирине дал келет экен, ошондуктан оозеки сүйлөөдөгү интонация жазууда тыныш белгилерин туура коюунун бирден бир негизи боло алат деген жыйынтыкка келе калууга болбойт. Интонация менен тыныш белгилеринин бири-бирине туура келиши тилибизде өтө эле аз учурайт. Көпчүлүк учурда оозеки сүйлөөдө ар түрдүү интонацияга, тынымга жазма тилдеги тыныш белгилери туура келе бербейт.

Мисалы, оозеки тилдеги бардык эле **тыным** тыныш белгилери менен белгилене бербейт: *1945-жылдын 9-Майында/биздин баатыр эл/германдык фашизмди биротоло талкалады. Ошондон бери биздин элибиз/9-Майды/ар жыл сайын/жеңиш күнү катарында/салтанаттуу белгилейт.* («СК».)

Бул сүйлөмдөгү алты тынымдын бирөөнү да тыныш белгиси менен белгилөөгө болбойт.

Ушундай эле, оозеки тилде ээнин тобу менен баяндоочтун тобунун ортосунда айрым учурларда тыным болот, бирок ал тыныш белгиси менен белгиленбейт: *«Биздин замандын кишилери» романы/кыргыз адабиятында биринчилерден болуп мамлекеттик сыйлыкка татыктуу болгон. Ичи ачыша түшкөн Динар/эки колун тең көтөрдү. (Т. С.) Мындай кыялдар/Анархан менен Дарыяханга да жок эмес эле. (К. Ж.) Анын бардык максаты/курбусу менен тезирээк көрүшүү эле. (Н. Б.)*

Эгерде тыным болгон бардык жерлерге тыныш белгилерин коё берсек, анда маани жана грамматикалык жактан

өз ара байланышта турган синтаксистик бирдиктер бири-биринен ажырап, бөлүнүп калар эле.

Ошондой эле, жазма тилде коюлган айрым тыныш белгилерине ар дайым эле оозеки тилдеги тыным туура келе бербейт. Мисалы, **каратма сөз** сүйлөм ортосуна келсе, жазууда эки жагынан үтүр коюлат; айтууда тыным каратма сөздөн кийинки үтүргө гана туура келип, мурунку үтүргө туура келбейт:

– Рахмат сага, Толгонай, /ушундай катаал күндөрдө эл-журтка баш болуп жүрөсүң. (Ч. А.) Кана, Султанмурат, /класстагы балдардын ирдүүсү эле сен окшойсуң... (Ч. А.) Коркпо, Жамийла, /алыс жолдон, сенин жолуң таалай жолу, андан күмөн санаба. (Ч. А.)

Ушинтип, оозеки тилдеги интонация да, жазма тилдеги тыныш белгилери да сүйлөмдү байланыштуу бөлүкчөлөргө бөлүп, белгилүү бир учурда бирдей эле **маанилик катышты** жана **майда маанилик өзгөчөлүктөрдү** (оттенкаларды) билдирип, бирдей милдетти аткарышканы менен, ал экөө ар дайым эле бири-бирине дал келе беришпейт.

Оозеки тилдеги интонация, жазма тилдеги тыныш белгилерине караганда, өтө бай жана ар түркүн келет. Ошол себептүү тыныш белгилери сүйлөөдөгү интонациялык бардык өзгөчөлүктөрдү толук чагылдыра албайт. Оозеки тилде ар түрдүү тынымдар, үндүн (тондун) жогорулашы, төмөндөшү; сүйлөө темпинин ылдамдашы, акырындашы; үн кубулушунун (тембринин) өзгөрүшү ж.б. болот. Бул каржаттар айтылып жаткан ойго мүнөздүү болгон ар түрдүү ички сезимди өтө кылдат жана толугу менен билдирүүгө жардам берет. Оозеки сүйлөөдө интонация ар түркүн жана өтө бай болгондуктан, алардын баарын тыныш белгилери менен белгилөө мүмкүн эмес. Эгер сүйлөөдөгү ар бир инто-

нациялык кубулушту белгилей берсек, анда тыныш белгилеринин саны, түрү да өтө көбөйүп, аларды колдонуу эрежелери да өтө татаалданып кетер эле.

Интонация — оозеки тил менен такай бирге жүрүүчү, ажырагыс бөлүгү. Адам баласынын оозеки сүйлөшүү тили жазуу чыкканга чейинки байыркы доордо эле өтө бай, ар түрдүү интонация менен бирге айтылган.

Тыныш белгилери болсо жазма тил менен тыгыз байланыштуу, анын курамдык бөлүктөрүнүн бири. Ал кийинки доорлордо жазуунун чыгышы менен бирге пайда болуп, колдонула баштаган.

Интонация менен тыныш белгилери көпчүлүк учурда бири-бирине туура келбегенден кийин, оозеки сүйлөөдөгү ар түрдүү интонацияга, тынымга таянып эле тыныш белгисин туура коюуга болот деп, интонациянын ролун ашыра баалоого болбойт. Бирок оозеки тилдеги интонацияга таптакыр эле көңүл бурбай коюуга да болбойт. Өзгөчө жат жазуу учурунда оозеки окулуп жаткан сүйлөмдөрдөгү интонация, тынымдарга белгилүү бир денгээлде көңүл бурууга туура келет. Анткени оозеки тилдеги интонацияга жазма тилдеги тыныш белгилери туура келген учурларда интонация тыныш белгилеринин туура коюлушуна белгилүү бир даражада жардам бере алат. Ошондой эле, илеп, суроо ж.б. белгилерин коюуда да интонациянын белгилүү ролу бар. Бирок жогоруда айтылгандарга карабастан, интонация тыныш белгилерин коюу ишинде бирден бир чечүүчү негиз боло албайт; ал башка негизги принциптерге жардамчы каражат катары гана көмөк көрсөтө алат.

Тыныш белгилерин коюу принциптери

Орус тилинин пунктуациясынын тарыхы жөнүндө кабар проф. А. Б. Шапиронун «Основы русской пунктуации»⁴ деген китебинде берилген. Ал эмгекте берилген маалыматтар боюнча, орус тилинин азыркы убакта колдонулуп жүргөн пунктуация системасынын негизги белгилери орус адабий тилинин негизинин түзүлүп бүткөн мезгилине, б.а. XVIII кылымдын баш ченине туура келет. Ошол кездеги бир катар илимий эмгектерде тыныш белгилеринин колдонулуш принциптери жөнүндө ар түрдүү пикирлер айтылып келген. Ал пикирлер, негизинен, үч түрдүү принциптин: логикалык, грамматикалык жана интонациялык принциптердин айланасында болуп келген. Тактап айтканда, айрым окумуштуулар тыныш белгилерин коюуда көбүнчө сүйлөмдүн маанисине көңүл буруу керек десе, кээ бирөөлөр сүйлөмдүн синтаксистик (грамматикалык) курулушун эске алуу керек деген; үчүнчү бирөөлөрү интонацияга негизделиш керек дешкен.

Алсак, орус элинин улуу окумуштуусу М. В. Ломоносов тыныш белгилери негизинен сүйлөмдө айтылган ой-пикирдин маанисине карата коюларын белгилеген.⁵ А. Х. Востоков тыныш белгилерин туура коюу үчүн сүйлөмдүн синтаксистик курулушун, сүйлөм бөлүктөрүнүн ортосундагы маанилик катышты так ажырата билүү керек жана сөздөгү тыным, ар түрдүү интонацияга да тиешелүү көңүл буруу зарыл деп эсептейт⁶. Демек, ал тыныш белгилерин колдонууда бир гана принципти эмес, өз ара байланыштагы бир нече принципти негиз кылып алган.

⁴ Шапиро А.Б. Основы русской пунктуации. М., 1955. 13-56-б.

⁵ Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений, т. VII. Труды по филологии. М., 1952, §126.

⁶ Востоков А.Х. Русская грамматика. Изд.7. СПб., 1848, §146.

Ф. И. Буслаев: тил аркылуу сүйлөөчү киши башка бирөөгө өз оюн жана ар түрдүү сезимин билдирет, ошол себептүү тыныш белгилери да эки түрдүү милдетти аткарат: 1) бир сүйлөмдү экинчи сүйлөмдөн же анын бир бөлүгүн экинчи бөлүгүнөн ажыратып, айтылып жаткан ойго ачык түшүнүүгө жардам берет; 2) сүйлөөчү жактын ар түрдүү сезимин жана анын угуучуга болгон мамилесин билдирет. Булардын ичинен **биринчи милдетти үтүр, үтүрлүү чекит, кош чекит жана чекит** аткарат; **экинчи милдетти илеп белгиси, суроо белгиси, көп чекит жана сызыкча аткарат**. Булардан тышкары, ойду ачык жана орундуу туюндуруу үчүн жазуу речинде *кашаа* жана *тырмакча* да колдонулат дейт⁷.

Демек, Ф. И. Буслаев тыныш белгилери айтылуучу ойдун маанисине жана интонацияга карата коюла тургандыгын көрсөткөн.

Проф. Я. К. Грот: «Тыныш белгилерин коюу синтаксис менен, б.а. сүйлөм жөнүндөгү окуу менен тыгыз байланыштуу...»⁸ — дейт Ал сүйлөм ичинде коюлуучу тыныш белгилери жөнүндөгү эрежени сүйлөмдүн синтаксистик курулушуна жана анын составдык бөлүктөрүнүн ортосундагы маанилик катышка негизделип түзөт. Сүйлөм аягына коюлуучу чекит, суроо, илеп белгилеринин эрежеси үчүн гана тынымды жана интонацияны негиз кылып алат.

Я. К. Гроттун тыныш белгилери боюнча түзгөн эрежеси сүйлөмдүн синтаксистик курулушуна негизделип түзүлгөндүктөн, колдонууга ылайыктуу келип, өз учурунда окуу

⁷ Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. Учпедгиз, М., 1959, §173.

⁸ Грот Я.К. Филологические разыскания, ч.2. Спорные вопросы русского правописания от Петра Великого до, ныне. Изд.4, СПб, 1899, 786-6.

жана басма иштеринде кеңири колдонулган. Анын эрежесинин негизги жоболору орус тилинде ушул мезгилге чейин колдонулуп келатат.⁹

А. М. Пешковский тыныш белгилери сүйлөмдүн синтаксистик курулушуна негизделип коюлат деген жогорку пикирге каршы туруп, тыныш белгилери көпчүлүк учурда тилдеги ритмомелодияны (ар түрдүү интонацияны) белгилөө үчүн кызмат кылат деп, интонациялык принципти биринчи орунга койгон.¹⁰

Үтүр белгиси гана интонация менен грамматикага негизделип коюлат деген.

Л. В. Щерба тыныш белгилери тилдеги фразалык интонацияны белгилөө үчүн колдонулат, – дейт. Бирок бул пикирин акыр аягына чейин колдобой, тилдеги пунктуациялык эрежелер интонацияга гана негизделбестен, тексттин маанисине жана анын грамматикалык түзүлүшүнө да негизделет деп, жалпысынан туура жыйынтыкка келген.¹¹

Ушинтип, буга чейин сөз болгон тилчи - окумуштуулар пунктуациянын негизги маселелерин чечүүдө көпчүлүк учурда айтылуучу ойдун мааниси менен грамматиканы жана интонацияны өз ара байланыштуу карашкан эмес. Айрымдары тыныш белгилерин колдонууда ой-пикирдин маанисин негиз кылып алышса, кээ бири интонацияга таянышкан; үчүнчү бирөөлөр тыныш белгилерин коюуда сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшүн жана анын мааниси менен интонацияны да эске алуу керек деп эсептешкен (мис., Я. К. Грот).

⁹ Шапиро А.Б. Основы русской пунктуации. М., 1955, 44-6.

¹⁰ Пешковский А.М. Школьная и научная грамматика. Изд.2. М., 1918, 107, 108-6.

¹¹ Щерба Л.В. "Пунктуация". Литературная энциклопедия, т. IX, М., 1935, 366-6.

Совет мезгилиндеги орус тилчилеринин басымдуу көпчүлүгү пунктуациянын негизи катары айтылуучу ойдун маанисин, грамматикалык жана интонациялык принциптерди айрым-айрым карабастан, өз ара тыгыз байланышта карашат. Мисалы: проф. С. И. Абакумов интонациялык принципти сынга алып, тыныш белгилерин коюуда айтылуучу ойдун маанисине таянуу зарыл, ушуну менен бирге анын синтаксистик түзүлүшүн эске алуу керек жана интонацияга да тиешелүү көңүл буруу керек,¹² – деген жыйынтыкка келет.

Проф. А. Б. Шапиро да «Основы русской пунктуации» (1955) деген монографиясында тыныш белгилерин колдонуу оозеки сөздөгү интонация (ритмомелодия) менен, сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшү менен жана айтылуучу ой-пикирдин мааниси менен тыгыз байланыштуу экендигин өтө бай тилдик материалдардын негизинде кеңири далилдеп көрсөткөн.¹³

Проф. А. В. Текучев азыркы орус тилинин пунктуациясы бир эле принциптен түзүлбөстөн, грамматикалык, маанилик жана интонациялык принциптердин негизинде түзүлөт. Бул принциптер өз ара тыгыз байланышта колдонулат,¹⁴ – деп, пунктуациянын негизин туура көрсөткөн.

Ушинтип, орус тил илиминде пунктуациянын негизги үч принциби (логикалык (маанилик), грамматикалык, интонациялык) тууралуу ар түрдүү жүйөлүү пикирлер айтылып келген. Акыры тилчи-окумуштуулар тыныш белгилерин туура колдонуу үчүн бул үч принциптин бирөөнү же экөөнү

¹² Абакумов С.И. Методика пунктуации. Учпедгиз, М., 1954, 12, 15-6.

¹³ Шапиро А.Б. Основы русской пунктуации. М., 1955, 76-87-б.

¹⁴ Текучев А.В. Методика преподавания русского языка в средней школе. М., 1958,384-б.

негиз кылып алууга болбой тургандыгын далилдешип, жазууда тыныш белгилерин туура коюш үчүн үч принципти тең: сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшүн, айтылуучу ойдун маанисин жана интонацияны өз ара тыгыз байланышта кароо керек деген бирден бир туура жыйын-тыкка келишкен.

Кыргыз тилинин тыныш белгилеринин эрежелерин иштеп чыгууда жана анын принциптерин аныктоодо орус тилинде тыныш белгилерин колдонуунун жогорку принциптери жана теориялык жоболору үлгү катарында, илимий негиз катарында пайдаланылгандыгын танууга болбойт.

Азыркы кыргыз тилинин тыныш белгилерин колдонуу эрежеси да бири-бири менен өз ара тыгыз байланышкан үч принципке: грамматикалык принципке, айтылуучу ойдун маанисине жана интонациялык принципке негизделген.

Чындыгында да, бир катар тыныш белгилери: *чекит, суроо, илеп, көп чекит, кашаа* ж.б., негизинен, айтылуучу ойдун маанисине карата коюлат. Бирок бута карап эле тилдеги бардык тыныш белгилери сүйлөмдүн маанисине карай коюлат деп, семантикалык (маанилик) принципти ашыра баалоого болбойт. Тилибиздеги көпчүлүк тыныш белгилеринин коюлушу: бир өңчөй мүчөлөрдө, каратма сөз, киринди сөз, сырдык сөздөрдө, обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдө, татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына жана ээ менен баяндоочтун арасына ж.б. тыныш белгилерин коюу грамматикалык (синтаксистик) принципке негизделет. Бирок мындан бүткүл тыныш белгилери грамматикага, сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшүнө негизделип коюлат экен деген жыйынтыкка келе калууга да болбойт. Анткени, жогоруда белгиленгендей, бир катар тыныш белгилеринин коюлушу айтылуучу ойдун маанисине, аз да болсо, интонацияга байланыштуу. Ошондуктан

кийинки методикалык колдонмолордо бул үч принцип: сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшү, айтылуучу ойдун мааниси жана интонация бири-бири менен өз ара тыгыз байланышта каралат. Бул принциптердин ичинен эң негизгиси *грамматикалык жана маанилик (семантикалык, логикалык) принцип* болуп эсептелет, анткени пунктуациялык эрежелердин басымдуу бөлүгү ушул эки принципке негизделген.

Мисалы, *байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн* курамдык бөлүктөрүнүн арасына тийиштүү тыныш белгилерин коюш үчүн, биричиден, алардын грамматикалык түзүлүшүн аныкташ керек. Тактап айтканда, ал канча жөнөкөй сүйлөмдөн уюшулгандыгын так ажыратып алуу керек. Экинчи жагынан, ал татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара маани жагынан болгон байланышына көңүл буруу керек, себеби андай жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маани жагынан болгон байланыш өзгөчөлүктөрүнө карай алардын арасына *үтүр*, же *үтүрлүү чекит*, же *сызыкча*, же *кош чекит* коюлат.

Мисалы: 1) Эгерде байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр маани жагынан өз ара тыгыз байланышта болушса, ал жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына **үтүр** коюлат:

Эненин назик жүрөгү тыз этти, муундары калчылдап кетти. (Т. С.) Айша кетти, Жапар менен Жамийла үйдө калышты. (К. Б.)

2) Эгер тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн биринчиси жалпы мааниде айтылып, экинчиси анын маанисин чечмелеп, толуктап, тактап турса, биринчи жөнөкөй сүйлөмдөн кийин **кош чекит** коюлат:

Азыр сенден өтүнүчүм бар: төрүмдөгү меймандар жөнүндө кымындай шек чыгара көрбө. (К. О.) Кете береринде

байкалды: Султандын такымына кыскан мылтыгы бар экен. (Т. С.)

Ээ менен баяндоочтун ортосуна **сызыкчанын** коюлушу да грамматикалык принципке негизделет. Мында эң мурун сүйлөмдүн баяндоочун таап, анын милдетин кайсы сөз түркүмү аткарып турганын ажыратуу керек. Эгерде баяндоочтун милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атооч же кыймыл атоочтор аткарса, анда ээ менен баяндоочтун тобунун ортосуна (ээнин тобу менен баяндоочтун тобунун арасына) **сызыкча** коюлат:

Акыл айтуучусу – *Бекназар баатыр*. (Т. К.)

Ар бир адамдын ыйык милдети – *Ата Мекенди коргоо*.

Ушул сыяктуу эле *каратма сөз, киринди сөздөрдүн, обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдүн, бир өңчөй мүчөлөрдүн* ж.б. жазылыш эрежелери да, негизинен, грамматикалык принципке негизделет.

Кээ бир тыныш белгилеринин коюлушу айтылуучу *ойдун маанисине* байланыштуу болот.

Мисалы, чекит белгиси белгилүү бир ойду толук туюндуруп, жайынча айтылган сүйлөмдүн аягына коюлат, демек чекит белгисин туура коюу үчүн, ал сөз тизмеги маани жагынан толук бүткөн ойду жайынча түшүндүрүп турабы же жокпу, ошол жагына көңүл буруу керек.

Эгерде бүткөн ойду билдирген сүйлөмдө суроо мааниси болсо, андай сүйлөмдөрдүн аягына **суроо белгиси** коюлат, б.а. суроо белгиси да айтылуучу ойдун маанисине карай коюлат.

Ошондой эле *илеп белгиси, көп чекит, кашаа* ж. б. белгилери да, негизинен, айтылуучу ойдун маанисине карай коюлат.

Ушинтип, тыныш белгилерин коюу, негизинен, грамматикалык принципке жана айтылуучу ойдун маанисине

байланыштуу болот. Ошондуктан мектептерде тыныш белгилерин окутуу синтаксисти окутууга негизделип, окуучулардан тилдин синтаксистик курулушун терең, толук өздөштүрүүнү талап кылуу керек.

Кыскасы, тыныш белгилерин туура коюу үчүн:

1) Сүйлөмдөрдүн синтаксистик курулушун так ажырата билүү керек – синтаксисти жакшы билүү керек.

2) Сүйлөмдөрдүн маанисин терең, туура талдай билүү керек, себеби *чекит, суроо, илеп* белгиси, татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдүн арасына коюлуучу *үтүр, үтүрлүү чекит, сызыкча, кош чекит* ж.б. ал сүйлөмдөрдүн маанисине негизделип коюлат.

3) Тыныш белгилеринин коюлуш эрежесин так билип, аны практикалык иште туура колдоно билүү керек.

4) Интонация менен тыныш белгилери белгилүү бир учурда бирдей эле маанилик катышты билдирип, бири-бирине туура келип калган учурлар да болгондуктан, жазуу ишинде оозеки сөздөгү тыным, интонацияга да тиешелүү көңүл бурууга туура келет.

Бирок оозеки сөздөгү интонацияга тыныш белгилеринин туура келиши анчалык көп учурабайт. Көпчүлүк учурда алар бири-бирине дал келишпейт: көп сандаган интонация, тынымдар жазууда тыныш белгилери менен белгиленбей кала берет; тескерисинче, оозеки сүйлөөдө тыным болбогон жерге жазууда тыныш белгиси коюлуп калат (*Интонация жана тыныш белгилери бөлүмүн кара*). Ошол себептүү интонация тыныш белгилерин коюуда негизги принцип боло албайт; ал грамматикалык жана маанилик принциптердин жардамчы гана каражаты болуп эсептелет.

Азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн тыныш белгилерине **чекит, суроо, илеп белгиси, көп чекит, үтүр, үтүрлүү чекит, кош чекит, сызыкча, кашаа, тырмакча** кирет.

Бул тыныш белгилери сүйлөмдө колдонулган ордуна карай эки топко бөлүнөт: **сүйлөм аягында коюлуучу тыныш белгилери, сүйлөм ичинде коюлуучу тыныш белгилери.**

Сүйлөм аягына коюлуучу тыныш белгилери

Бүткөн ойду билдирген сүйлөмдөрдүн аягына же чекит, же суроо, же илеп белгиси коюлат. Бул белгилердин ар бири эки түрдүү милдетти аткарат: биринчиден, сүйлөмдө айтылган ойдун аяктаганын билдирет; экинчиден, ал сүйлөм кандай максатта, кандай мааниде айтылгандыгын (жайынча айтылгандыгын, же суроо маанисинде экендигин, же болбосо эмоция менен (ар түрдүү ички сезим менен айтылганын) көрсөтөт.

Чекит

Чекит жазылып жаткан кандайдыр бир ой толук аяктагандан кийин коюлат да, ал сүйлөмдү өзүнөн кийинки экинчи сүйлөмдөн бөлүп турат. Чекит – жазуу сөзүндө сүйлөмдүн толук бүткөндүгүн билдирүүчү сырткы белги. Чекит дайыма жай сүйлөмдүн аягына коюлат. Жай сүйлөм аркылуу сүйлөөчү угуучуга бир нерсе тууралуу жайынча гана түшүнүк берет. Оозеки сөздө жай сүйлөмдүн аягында үн акырындык менен төмөндөп айтылат. Жай сүйлөмдөр синтаксистик түзүлүшү жагынан түрдүүчө болот. Алар жалаң же жайылма сүйлөм, толук же кемтик сүйлөм, жөнөкөй же татаал сүйлөм түрүндө кездешет.

1. Чекит грамматика жагынан толук уюшулган *жөнөкөй жай сүйлөмдөрдүн* аягына коюлат. Алар жалаң же жайылма сүйлөм түрүндө болушу мүмкүн:

а) Бороон басылды. (К.Б.) Жапар кубанды. (К.Б.) Сен кечикпе. (А.Т.) Чал кайгырат, жанталашат. (К.О.)

б) Шамбеттин демилгеси бизди кызыктырды. (Т. С.)
Эриндери дирилдеген Жамийла Осмонду бардык күчү менен жекирди. (Ч. А.)

2. Кандайдыр бир нерсе жөнүндө жайынча баяндаган татаал сүйлөмдөрдүн аягына коюлат: Шаардан чакырылгандардан академик Сулайманова да келди, ал ошондо элүүлөргө барып калган экен. (Ч. А.) Анын кымындай да жакшылыгы тийбегени менен, Жумабай аны арка тутчу. (Н. Б.) Согуштан кийин да жылдар өтүп жатты, бирок айылга бара албай жүрдүм. (Ч. А.)

3. Кемтик сүйлөмдөрдөн кийин коюлат: Батманын оорусу күчөдү. *Төшөктөн тура албай калды.* (К. Б.) (сүйлөмдүн ээси кемиген). *Сегиз үй-бүлөнү отун менен камсыз кылышты.* (Н. Б.) (ээси кемиген).

Кемтик сүйлөм көбүнчө суроо-жооп иретинде айтылган сүйлөмдөрдө кездешет. Мындай учурда бир сөз да сүйлөмдүк маанини билдирип калат:

- *Кайдан келатасыңар?*

- *Тоодон.*

- *Эмнеге бардыңар эле?*

- *Алча тергени.* (М. Жанг.)

4. Буйруу, сунуш кылуу маанисиндеги сүйлөмдөр күчтүү сезим менен эмес, жайынча гана кабарлоо маанисинде айтылса, андай сүйлөмдөрдүн аягына да чекит коюлат:

Адамдын акысын жер кайтарат. Колхоздун жумушуна чык. Огородунду *таштаба.* Балага сак бол. Жаңылыктарды үзбөй жаз. (Т. С.)

- Ой, Зуура, сен да *камынгын.* Эч кандай шылтоо болбосун. (Ч. А.)

Эскертүү: Эгерде ушул сыяктуу эле буйруу, өтүнүү маанисиндеги сүйлөмдөр күчтүү эмоция менен айтылса, алардын аягына **илеп** белгиси коюлат:

– Бол, Зукеш! Жарым мүнөткө жетпей баары *даяр болсун!* (Т.С.) *Былк этпегиле!* Колунарды *көтөргүлө!* (Т.С.) – Сен ушул биздин тоо үчүн, биздин көл, биздин жер үчүн *күрөш!* (Т.С.)

5. Атама сүйлөмдөрдөн кийин чекит коюлат. Атама сүйлөм көбүнчө көркөм адабий чыгармаларда табияттын көрүнүшүн, айлана чөйрөнү, ички сезимди ж.б. сүрөттөөдө учурайт:

Райкомдун контору. Контордун алды – арык. Арыкта аккан суу бар. Суу боюна тигилген көк терек. (К. Б.) *Чөп чабынды маал. Тоо сууларынын кирген кези. Саратан чаңкып, жер какшыган күндөр. Станцияга келсең, араба-көлүктөн басарга жер жок.* (Ч. А.)

6. Бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн аягына коюлат. Мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдө грамматикалык ээси болбойт, бир гана баш мүчөсү – баяндооч болот. Бир тутумдуу сүйлөмдү түзүүчү негизги уютку болуп ошол баяндооч мүчө эсептелет. Адатта, андай баяндоочтун багыныңкы айкындооч мүчөлөрү да болот:

Бирок ишти дагы да *тездетиши керек.* (Ч. А.) *Убаданы бузууга жарабайт.* (К. Ж.) Бул ремонтту *тездетпесе болбойт.* (Т. С.)

7. Чекит сөз-сүйлөмдөрдүн аягына коюлат. Сөз-сүйлөмдөр бир сөздөн же ажырагыс сөз айкашынан туруп, бир бүтүн ойду туюндурат. Сүйлөмдүн бул түрү өзүнчө жеке колдонулбайт. Алар дайыма суроо-жооп иретинде айтылган сүйлөмдөрдө колдонулат да, маани жагынан ошол өзүнөн мурунку сүйлөмдө айтылган ойду ырастоо, тануу, кубаттоо, макул болуу, сурап тактоо ж.б. маанилерин билдирет.

Мисалы: – Анан машинаны сүйрөп чыктыңарбы?

– *Ооба.* (Ч. А.)

– Эмне, мени чакырып жатышабы?

– *Жок.* (Ч.А.)

– Ата, байкем Динараны бүгүн үйгө алып кетем деп жатат.

– *Мейли.* (Т. С.)

8. Драмалык чыгармаларда ар бир сүйлөөчү кишинин атынан кийин чекит коюлат:

Эркин. Ошол Жапек Каныбектин досу дешкени чынбы?

Тоту. Бала чактарында дос болушуптур.

Анархан. Ошол Каныбек өткөн күздөн бери Жапектин үйүндө дешет го? (К. Ж.)

9. Чекит драмалык чыгармалардагы **ремаркадан** (автордун толуктоочу сөзүнөн) кийин коюлат. Ремарка – сүйлөмдүн өзүнчө бир түрү. Анын драмалык чыгармадагы милдети – пьесадагы окуя болуп өткөн айлана-чөйрөнү, катышуучулардын сценадагы жүрүш-турушун, кыймылын, ички сезимин ж.б. сүрөттөп көрсөтүү.

Ремаркалык сүйлөмдөрдүн (автордун толуктоочу сөзүнүн) түзүлүшү ар түрдүү: алар атама сүйлөм, этиштик сөз айкашы, чакчыл түрмөк жана эки тутумдуу сүйлөмдөрдөн болушу мүмкүн. Ремарка дайыма *кашаанын ичине алынып* жазылат.

а) Сүйлөй турган кишинин атынан кийин удаа эле ремарка (автордун толуктоочу сөзү) келсе, ремарка кичине тамга менен башталып жазылып, кашаанын ичине алынат. Мындай учурда сүйлөп жаткан кишинин аты менен ремарка синтаксистик бир бүтүндүктү түзөт. Ошондуктан коюлуучу чекит да ал экөөнө жалпы таандык болуп, жабылган кашаанын сыртына коюлат:

Бекмырза (*кайра чыгып*). Эмне кыйкырасың? Бирдеме болдубу?

Сапарбай (*кубана*). Жок! Акчанды албай чыкпа, мен ушул жерде күтүп турам. (М. Тойб.)

Нортон (*Шапакка жанаша тизе бүгүн*). Биз үчүн болбосо да, Дадый мырзанын урматы үчүн басып койгула. (Т.Абд.)

б) Ремарка эки сүйлөмдүн ортосунда келсе, мурунку сүйлөмдүн аягына тиешелүү тыныш белгиси коюлат; ремарка баш тамга менен башталып, кашаанын ичине алынат да, андан кийин коюла турган чекит ошол ремаркага тиешелүү болгондуктан, ал (чекит) жабыла турган кашаанын ичине (алдына) коюлат; кийинки сүйлөм баш тамга менен башталып жазылат;

Өмүр. Эгер элдин колуна тийсек, алар бизди кескилеп өлтүрөт. (*Үнүн көтөрө.*) Муну мен беш-алты күндөн бери түшүнө баштадым. (К. Ж.)

Жыпаргул. Ооба, ал абдан коркунучтуу адам! (*Алымбек күлөт.*) Күлө бергин, Алымбек. Бирок мен анын ким экенин сага айтсам... (Т. Абд.)

Текирен. Эркин, окуп жатканың кайсы китеп? (*Эркиндин колундагы китебин сууруп алыт көрөт.*) О, кокуйгүн, мен дагы бир кызыктуу китеп экен десем, география тура. (М. Тойб.)

Дадый. Жап оозунду! (*Бектемирге.*) Кана, Ашырбайды жашырып жүргөнүм калп деп көрчү эр болсоң?! (Т. Абд.)

в) Ремарка бир сүйлөмдүн ичинде келсе, кичине тамга менен башталып, кашаанын ичине алынып жазылат, кашаанын ичине же тышына чекит коюлбайт; кашаа жабылгандан кийин, сүйлөмдүн экинчи бөлүгү кичине тамга менен башталып, улантылып жазылат:

Рысбек. Булар (*эки жакты карап далдайып*) соо койбойт го. (Р. Шүкүрбеков)

Жылдыз. Бул күкүктүн үнү (*бакка тез жетип*) мага тааныш, Алмаз! (М. Тойб.)

Дардаш. Кадимки (*бармагын көрсөтүп*) момундай жолдоштордон, тааныш, сырдаштардан болуп жүрөлү. (М. Тойб.)

с) Ремарка сүйлөп жаткан кишинин аяктап бүткөн сөзүнөн кийин келсе, кашаанын ичине алынып, баш тамга менен башталып жазылат, *чекит* ремаркага тиешелүү болгондуктан, ал ремарканын аягына, жабылган кашаанын ичине коюлат:

Байболот. Мен силерди билемин... Мен силерге ишене албайм!.. (*Түкүрүнүп чыгып кетет.*) (К. М.)

Жайкабаев. Келиңиз, сулуу карындаш. (*Салпаковго кет дегендей көз кысат.*) (Б. Сагымбеков)

Сапарбай. Сендей ударник студентке ошо да кеппи?! (*Көзүн ымдайт.*) (М. Тойб.)

10. Катар номерлерди көрсөтүүчү сандардан кийин *чекит* коюлат:

Ал тамагын жасап алды да, кол көтөрүүгө укуксуздардын тизмесин окуй баштады:

1. Шоорук Баатыр уулу;
2. Бердибай Тымынсейит уулу;
3. Барпы молдо;

4. Кийизбай Кедекбай уулу... (Т. С.) Эгерде катар номерлерди көрсөткөн сандар жарым кашаага алынса, алардан кийин *чекит* коюлбайт. Төрагалыкка ушулар дешип, ар кимдер тарабынан көрсөтүлүп, тизмеге аттары түшкөн булар болушту:

- 1) Саадат Зарпек уулу;
- 2) Бүбүш Канимет келини;
- 3) Сапарбай Саякбай уулу; (Т. С.)

11. Цифра же тамга менен номерленип, саналып айтылган пунктулардын ар бири *толук маанини билдирген жайылыңкы сүйлөмдөрдөн болсо*, аягына **чекит** коюлат; саналып айтылган ар бир сүйлөм баш тамга менен башталып жазылат (мындай сүйлөмдөрдүн аягына *үтүрлүү чекиттин* коюлушу жөнүндө *Үтүрлүү чекит* бөлүмүн кара).

Мисалы:

Республиканын тоолуу райондорун өнүктүрүү максатында төмөнкүдөй чаралар белгиленсин:

1. Эл аралык тоо институту менен Кыргызстандын Эл аралык университетинин курамында Кыргыз Республикасынын тоолуу райондорун өнүктүрүүнүн Улуттук борбору түзүлсүн.

2. Улуттук борборго Эл аралык тоо жылына даярдык көрүү жана өткөрүү боюнча ишти координациялоо милдети тапшырылсын.

3. Улуттук борбордун төрагасы бир айлык мөөнөттө Улуттук борбор жөнүндө жобону иштеп чыксын.

(Дагы бир нече пункттар бар.) («Кыргыз Туусу» газетасы, 5-7-январь 1999-ж., 2-бет.)

Суроо белгиси

Суроо белгиси да бир эле мезгилде эки түрдүү милдетти аткарат: сүйлөм аягына коюлуп, аны экинчи сүйлөмдөн ажыратып бөлүп турат, ал сүйлөмдүн маани жактан аяктаганын билдирет; экинчи жагынан, анда суроо мааниси бар экендигин көрсөтөт.

Суроо белгиси экинчи бирөөдөн жооп алуу максатында суроо маанисинде айтылган сүйлөмдөрдүн аягына коюлат.

Суроолуу сүйлөмдөр да түзүлүшү жагынан ар түрдүү болот.

1. Суроо белгиси баяндоочтун аягына -бы суроолуу мүчөнүн жалганып айтылышы менен уюшулган суроолуу сүйлөмдөрдүн аягына коюлат:

– Мойнундагы милдетти *унуттуңбу?* (Ч. А.)

– Таякем *келдиби?* (Т. С.) Окууга тоскоол *барбы?*(К. Б.)

– Кечтен бери эс-учуңузду билбей жатканыңызды *билесизби?* (Ч. А.)

2. Тутумуна *сурама атоочтун* катышуусу менен уюшулган суроолуу сүйлөмдөрдүн аягына коюлат:

– Эмне кабагыңды бүркөйсүң? (Н. Б.)

– Эми бул вагондорду кайда алып бара жатышат? (Ч. А.)

– Анын атасы кайда иштейт? (Ч. А.)

– Атаке, апамды кайсы жерге көмдүңөр? (М. Э.)

Айрым учурда мындай суроолорду сүйлөмдөрдөн кийин **ыя** сурама бөлүкчөсү келип, алардагы суроо маанисин дагы да тактап, күчөтүп көрсөтөт:

– Ар бирине үч жуптан даярдап берсем жетпейби ыя? (Ч. А.)

– Бул эмне деген кеп ыя? (Т. С.)

3. Суроо белгиси **ээ** сурама бөлүкчөсүнүн катышуусу менен уюшулган суроолуу сүйлөмдөрдүн аягына коюлат:

– Эркинбек, сен былтыр кош айдагансың ээ? (Ч. А.)

– Тайдын этинен да артык экен ээ? (Ч. А.)

4. **Бейм** (-бы + де + й + м), **беле** (-бы + эле), **бекен** (-бы + экен) жардамчы сөздөрү да баяндоочтун тутумунда айтылып, суроолуу сүйлөмдөрдү уюштурат, мындай учурда алар суроолуу интонация менен айтылат:

Сиз байкабай каласыз **бейм?** – Агай, сиз самолёттон секирдиңиз **беле?** (Ч. А.)

5. Кээде күмөндүү **го** бөлүкчөсүнүн, өтүнүү, сурануу маанисиндеги **-чы** мүчөсүнүн жардамы менен суроолуу сүйлөмдөр уюшулат, дайыма суроо интонациясынын коштоосу менен айтылат. Андай түзүлүштөгү сүйлөмдөр суроо мааниси менен бирге болжолдоо, өтүнүү маанисин да кошо камтыйт:

– Чамасы, небереси болосуң **го?** (Т. С.) – Ушул кубанычыңа караганда, Касейининден кат келген **го** сага? (Т. С.)
Көзүнөр курчунар жакшылап байкагылачы? (Т. С.)

6. Айрым учурда **«чыгар»** модалдык сөзү баяндоочтун тутумунда айтылып, суроолуу сүйлөм уюшулат, суроо интонациясы менен айтылат: – Атаң экөөңдүн мага көрсөткөн кордугуңар **эсинде чыгар?** (К. Ж.) Жазгы талаа жумушуна кызуу даярданып **жаткан чыгарсыңар?** (газетадан)

Бирок тутумунда суроо маанисин берүүчү жогоркудай грамматикалык жана лексикалык каражаттары бар сүйлөмдөрдүн баарын эле суроолуу сүйлөм деп эсептеп, аягына суроо белгисин коё берүүгө болбойт. Алардын туюндурган маанисине кылдаттык менен көңүл буруу керек. Эгерде андай сүйлөмдөр экинчи бирөөдөн жооп алуу максатында тикелей суроо маанисинде айтылбай, бир нерсе жөнүндө жайынча гана баяндама берсе, аягына суроо белгиси эмес, чекит коюлат.

Мисалы: Ал көптөн бери комбайн айдап **жүрбөйбү.** (Ч. А.) Бул сенин колундагы **иш эмеспи.** (К. Б.) Бирок аттар мындай абалга жетет деп **ким** ойлоптур. (Ч. А.) Анын артынан **кубаламак беле.** Анда балдар ого бетер күлбөйбү. (Ч. А.) Султан кечээ эле **келген чыгар.** Кандай жооп берүүнү **билем го.** (Н. Б.)

7. Кээде курамында суроо маанисин берүүчү сурама ат атооч же суроолуу мүчө **(-бы)** катышпаган сүйлөмдөр *суроо интонациясы* аркылуу суроолуу сүйлөмдүк касиетке

жетише алат. Оозеки сөздө мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөр интонациянын жардамы аркылуу гана суроолуу мааниге жетишет. Жазуу сөзүндө алардын суроолуу сүйлөм экендиги аягындагы суроо белгисинен билинип турат. Андай суроолуу сүйлөмдөр көбүнчө суроо-жооп иретинде айтылган сүйлөмдөрдө кездешет. Мындай түзүлүштөгү суроолуу сүйлөмдөр, адатта, өзүнөн мурунку сүйлөмдө айтылган ойдун айрым бир учурларын тактоо иретинде колдонулат.

Мисалы: Суусамырга кыштамак болушту, – деди Күлжан. – *Суусамырга?* Койсоңуз, тамаша кылып жатасыз го, – деп, Бүбүш ишенген жок. (Н. Б.)

– Биздин зоотехник кызды көрдүңүзбү? – деп сурады Сурма.

– *Зоотехник кызды?* – деп, Мурат ойлоно түштү. (Н. Б.)

– Эгер ага түшүнбөсөң, мактанчааксың.

– *Мактанчаак?* Тапкан экенсиң! (Н. Б.)

8. Татаал сүйлөмдөрдө суроо мааниси, ал сүйлөмдүн түзүлүш өзгөчөлүгүнө карай, бүткүл татаал сүйлөмдү, же тутумундагы бир жөнөкөй сүйлөмдү, же болбосо тутумундагы ар бир жөнөкөй сүйлөмдү камтыйт. Бирок бардык учурда тең суроо белгиси татаал сүйлөмдүн аягына гана коюлат:

Окуучулар экскурсияга чыгып, ботаника кабинети үчүн гербарийлер чогултуштубу? (Суроо мааниси бүткүл татаал сүйлөмдү камтыды.) Эзелердин айтканы да туура, бирок башка арга кайсы? (Суроо мааниси экинчи жөнөкөй сүйлөмдү гана камтыды.) Эмне үчүн ошондо боштук кылдым, эмне үчүн Алимандын сөзүнө жаш балача соорондум? (Суроо мааниси татаал сүйлөмдүн тутумундагы ар бир жөнөкөй сүйлөмдү камтып турат.)

9. Айрым учурларда тутумунда суроолуу мүчө **-бы** же сурама ат атооч катышкан сүйлөмдөр суроо маанисин туюндурбай, адамдын ар кандай ички сезимин билдирип,

түрдүү эмоция менен айтылат. Мындай учурда сүйлөмдүн аягына суроо белгиси эмес, *илеп белгиси* коюлат:

Кайран азаматтар, тоо ураса *болбойбу да, көл төгүлсө болбойбу!* (Ч. А.) – Оо, жарыктык десе! Бая эле ошентип *айтпайсыңбы!* Ал *кантип* өз жанын өзү кыйсын! (К. Ж.)

10. Эгерде сүйлөмдө суроо мааниси менен бирге ар түрдүү ички сезимди туюндурган эмоционалдык маани да болсо, аягына *суроо* жана *илеп* белгиси кабаттала коюлат:

– И – и бетим, ушундай да уяты жок болобу?! (М. Абд.)
Жашагандан артык эмне бар?! (К. Ж.)

Илеп белгиси

Илеп белгиси, күчтүү сезим менен айтылып, адамдын ар түрдүү ички сезимин (кубануу, таң калуу, коркуу, чочуу, капалануу ж.б.) билдирген сүйлөмдөрдүн аягына коюлат.

Илеп белгиси сүйлөмдүн аягына коюлуп, биринчиден, аны кийинки сүйлөмдөн чектеп ажыратып турат, экинчиден, ал сүйлөмдүн ар түрдүү эмоционалдык мүнөзүн туюндурат.

Илептүү сүйлөмдөр өзүнүн лексикалык-структуралык өзгөчөлүктөрүнө жана ички маанисине карай сүйүнүү, ыраазы болуу, таң калуу, кайгыруу, бушайман болуу, жактыруу, сыймыктануу ж.б. сыяктуу адамдардын ар түрдүү ички сезимдерин билдирет. Оозеки сүйлөөдө илептүү сүйлөмдөргө ар түрдүү эмоционалдык түс берип турган сөздөр, сөз айкаштары, адатта, көтөрүңкү үн менен, өзгөчө интонация менен айтылат. (Төмөнкү мисалдарда андай маанидеги сөздөрдүн асты сызылып, атайын белгиленип көрсөтүлдү.)

Мисалы: Мен **кеңеш өкмөтүнүн** кызматчысымын! (Т. С.) (*Сыймыктануу маанисинде*). **Ай**, менин **балалыгым ай!** Муну ойлоп чыгарган шойком **мен эмес белем!** (Ч. А.) (*Толкундануу*). **Ыракмат** сага, Дүйшөн! Сенин кылган бар-

дык жакшылыгыңа, мени унутпай жүргөнүнө **ыракмат!**
Жаным курман сага, мугалимим! (Ч. А.) (Ыраазы болуу.)
Баса, көп кечикпей **келиндүү да болдук!** (Ч. А.) (*Сүйүнүү.*)

Айрым илептүү сүйлөмдөрдө эмоционалдык маанинин бар экени ал сүйлөм менен байланышып турган контексттен да белгилүү болуп турат жана андай кырдаал сүйлөм аягына илеп белгисин коюу зарыл экендигин билдирет.

Мисалы: – Түшүндүм эми, түшүндүм! – деди **кубанып** чоң эне. (Т. С.) «Билип койгула! Мен эми сөзсүз мектепте окуйм!» – деп, **көңүлүм көтөрүлүп, сыймыктанып** келе жаттым. (Ч. А.) – Ташта! Ташта капты! – деп **кыйкырып жиберди** Жамийла. (Ч. А.)

Мында төл сөздөрдүн тутумундагы *кубанып, көңүлүм көтөрүлүп, сыймыктанып; кыйкырып жиберди* деген ички сезимди билдирген сөздөр алды жагындагы сүйлөмдөр эмоционалдык маанидеги илептүү сүйлөмдөр экендигин билдирип турат.

Кээ бир илептүү сүйлөмдөрдөгү ар түрдүү эмоционалдык маани сүйлөм ичинде келген атайын сөздөрдүн жардамы менен берилет.

1. Сырдык сөздөр дайыма сүйлөмгө ар түрдүү эмоциялык маани берет (кубануу, таң калуу, ыраазы болуу, чочуу, кайгыруу ж.б.). Ошол себептүү сырдык сөз катышкан сүйлөмдөрдүн аягына дайыма илеп белгиси коюлат:

Гүлдүн көрктүүсү кызгалдак эмеспи, **чиркин!** (Ч. А.)
Баракелде, булардын эрте келгенин карачы! (Т. С.) Унчукпа, **кокуй**, акырын! (Ч. А.) **Ой, шумдук оой**, кандай чебер жандар! (Газетадан.)

Эгерде сүйлөм башына келген сырдык сөздүн өзү күчтүү сезим менен айтылса, сырдык сөздөн кийин да илеп белгиси коюлат:

Баракелде! Күндүн ысыганын кара! (К. Б.) **О, чиркин!** Ушундай да жер болобу! (К. М.) **Бах!** Кандай эркиндик! (Т. С.)

2. Жалаң сырдык сөздөрдөн түзүлүп, өзүнөн мурунку же кийинки сүйлөмдөгү ойго карата болгон эмоциялык сезимди билдирген сөз, сүйлөмдөрдүн аягына да илеп белгиси коюлат:

Осмонбек ырчы комузга кошуп ырдап жиберди.

– **Бали!**

– **Рахмат!**

– Көп жаша, Осоке! – деген үндөр туш-туш жактан жаңырды. (К.Б.)

– Агай, биз бүгүнкү планды ашыгы менен орундаттык!

– **Бали!**

– **Баракелде, иничек, баракелде!** (К. Б.)

3. Илептүү сүйлөмдөр эмоционалдуу-күчөтүү маанисинде колдонулуучу *кандай, ушунчалык, эмне деген* ж.б. сыяктуу сөздөрдүн катышуусу менен да уюшулат:

Бүгүн дүйнө жүзү **кандай** аппак, **кандай** таза! (Т. С.)
Бетме-бет жолугушуу **ушунчалык** кыйын белем! (Ч. А.)
Бул **эмне деген** шумдук! (Ч. А.) Баланын кыялы **кандай** кызык! (А. Т.)

4. Сүйлөм тутумуна *эмоциялуу боёгу бар айрым сөздөрдүн* же эмоциялуу маанидеги кээ бир каратма сөздөрдүн катышып айтылышы менен да илептүү сүйлөмдөр уюшулат:

Ала-Тоонун булагы **тунуксуң да, муздаксың!** (Т. С.)
Журтум, балдар үчүн кара баш **курман!** Сага эки дүйнөдө ыраазымын, **жаным!** Энең сенин маңдайыңда турат, **жылдызым!** (Т. С.)

5. **Күчтүү сезим менен айтылган** буйруу маанисиндеги сүйлөмдөрдүн аягына коюлат. Мындай сүйлөмдөр-

дүн баяндоочу буйрук ыңгайдагы этиштерден болот, оозеки речте сүйлөм ичиндеги тиешелүү сөзү көтөрүңкү үн менен айтылат:

Сен менин жылдызымды **түшүрбө!** (Т. С.) Ала-Тоо өрүшүнө **шек келтирбегин!** (Т. С.) – Ай, жолдош, токто **кайт артыңа!** (Ч. А.) – **Кайраттангыла! Жигерденгиле!** Ар бириңер алп күчүңөрдү **чыгаргыла!** (Т. С.).

6. **Күчтүү сезим менен айтылган тилек, каалоо маанисиндеги сүйлөмдөрдүн аягына коюлат:**

Зоболоңор көтөрүлсүн! Жолуңар узарсын! Бакыттаалайыңар ачылсын! (Т. С.) Бактылуу бол! Канатыңды жазып талпыңын, Алтынай! (Ч. А.) Жолуңар ачылсын! Душман таш капсын! (Т. С.)

7. Саламдашууда, ага жооп берүүдө, коштошууда жана куттуктоодо айтылган сүйлөмдөр да дайыма ички сезимди билдиргендиктен, аягына илеп белгиси коюлат:

– *Салоом алейкум!*

– *Алеки салам, келиңиз!* – деп, Каныбек төр жакты нускады. (К. Ж.)

– *О, ишиңиз илгери болсун! Береке толсун!*

– *Алай болсун! Айтканыңар келсин!* (Т. С.)

– *Баса, бешик бооң бек болсун, куда!*

– *Айтканыңыз келсин!* – деди Каныбек. (К. Ж.)

– *Кош, уулдар! Кош, бооруңда уул өстүргөн мээримдүү, салкын Улуу-Тоо!* (Т. С.)

Эл-журт, тоо-таштын эсенчилиги үчүн! Ала-Тоону аман көрүшүң үчүн! (Т. С.)

8. Ураан-чакырыктар дайыма эмоционалдык күчтүү сезим менен айтылгандыктан, аягына илеп белгиси коюлат:

Жашасын элдердин бузулбас биримдиги! Жумушчуларга, дыйкандарга, интеллигенцияга, бүткүл Кыргызстан элине урмат жана даңк!

9. Сүйлөм башында келген каратма сөз күчтүү сезим менен айтылса, андан кийин илеп белгиси коюлат:

Иничектерим! Биз үчүн, элиңер, жеринер үчүн душмандан өч ала көргүлө! (К. Б.)

Кымбаттуу студенттер, окуучулар! Мыкты окуп, талбай эмгектенип, тайбас максаттарга бет алгыла! («Кыргыз Туусу») «**Алиман! Алиман!** Бул эмнең, кокуй! Токто! Токтогун!» – дей эле бериптирмин. (Ч. А.)

10. Татаал сүйлөмдө эмоциялык маани, негизинен, бүткүл сүйлөмгө таандык болот, кээде, көбүнчө багынычсыз татаал сүйлөмдө, эң аяккы жөнөкөй сүйлөмүнө гана тиешелүү болот. Эки учурда тең илеп белгиси татаал сүйлөмдүн аягына коюлат:

Жогол, кызды азгырба! (Ч. А.) Мына бул кызыл желекти колуңа ал да, элиңе кубанычтуу кабар айт! (К. Б.) Мен ишенем, ал күндөр алыс эмес! (Ч. А.) (Эмоция бүткүл татаал сүйлөмгө тиешелүү.)

– Эмне отурасың, күйгүз биликти! (Ч. А.) Адам дүйнөдө бир жаралат, бирок ал өлүм үчүн эмес, жашоо үчүн жаралат! (Ч. А.) Бригадириңе айтып кой, экинчи мындай капты берчү болбосун! (Ч. А.) (Эмоция экинчи сүйлөмгө таандык.)

Сүйлөм ичинде коюлуучу тыныш белгилери

Сүйлөм ичинде коюлуучу тыныш белгилерине төмөнкүлөр кирет: *көп чекит, үтүр, үтүрлүү чекит, кош чекит, сызыкча, кашаа, тырмакча*. Бул тыныш белгилери төмөнкүдөй тартипте каралат: 1) жөнөкөй сүйлөмдөгү тыныш белгилери, 2) татаал сүйлөмдөгү тыныш белгилери.

Жөнөкөй сүйлөмдөрдө коюлуучу тыныш белгилери

Жөнөкөй сүйлөмдө тыныш белгилерин коюуда сүйлөмдүн түзүлүш өзгөчөлүгү жана анын курамдык бөлүктөрү-

нүн ортосундагы маанилик байланыштын мүнөзү эске алынат.

Көп чекит.

Көп чекит сүйлөмдүн кандайдыр бир себептер менен түзүлүп же токтолуп айтылган жерине коюлат.

Үзүлүп айтылуу сүйлөм мүчөлөрүнүн арасында, сүйлөм аягында, кээде сөз ортосунда да учурашы мүмкүн. Ушуга байланыштуу көп чекит сүйлөмдүн ичинде, аягында да коюла берет. Оозеки сөздө үзүлүп, өксүп айтылган жерлерге тыным туура келет; жазууда көп чекит (үч чекит) коюлат. Көп чекиттин негизги милдети – айтылып жаткан ойдун маани жактан толук бүтпөй калгандыгын же үзүлүп, бөлүнүп-бөлүнүп айтылгандыгын билгизүү. Ошол себептүү көп чекит, негизинен, айтылуучу ойдун маанисине карай коюлат.

Сүйлөмдөр төмөнкүдөй себептер менен үзүлүп, бөлүнүп айтылып, жазууда ал жерге көп чекит коюлат:

1. Бирөө сүйлөп жатканда, экинчи киши анын сөзүнө кийлигише калып, өзүнүн оюн айта баштайт да, биринчи сүйлөп жаткан кишинин речи бөлүнүп, айтайын деген оюн толук бере албай калат. Ал өз оюн, экинчи киши сүйлөп бүткөндөн кийин, кайта улантат, же болбосо улантылбай кала берет:

– *Ал эмнең, жеңе, кызың бул эле жерде, жакын го, андан көрө өмүрүн тилеп...* деп Жийдегүл бирдеме айтайын дегенде, Зейне апа аны:

– Сен сүйлөбө! – деп жекирди да, анан кайра күчөдү. (Ч. А.)

«*Эртең-күндүз эле жуурмун, жумушуң болсо...*» – деп айтып келе жатканымда, Алиман сөздүн алдын ала: «*Эртең колхоздон кол бошобойт, эне, жууп алгын, чачыңызды тарап берейин*», – деди. (Ч. А.)

2. Кээде сүйлөп жаткан кишиге кандайдыр бир сырткы көрүнүш, сырткы шарт тоскоолдук кылып, айтылып жаткан ой бөлүнөт:

– *Мен былтыр...* дей берген кезде, мелтилдете эки чака суу көтөрүп, дарбазадан Айша кирди. (К. Б.)

3. Айрым учурларда сүйлөөчү айтып жаткан сөзүн өзү бөлөт. Мындай учурда ал оюн андан ары улантууну зарыл деп эсептебейт, же айта турган оюнун аягын, керектүү сөзүн таппай калат.

Мисалы: Ал менин күн да, түн да эсимде, көз алдымда. Оюмдан ал чыкпайт. *Бирок...* Жапар кабагын чытыды да, эмнегедир сөзүн улантпай, унчукпай калды. (К. Б.)

Шеркул. Тил алдырабыз, андан азоону да көндүргөнмүн. Жарайт. *Мен тиги жерди...* (Кетет.) (Р. Ш.)

Жанагы... аты ким эле. Садыркул беле? Аның келе элекпи? (Т. А.)

4. Кубанганда, кайгырганда, шашканда, корккондо, өкүнгөндө, чарчаганда, бир жери ооруп алдастаганда, бир нерсеге толкундап аптыкканда ж.б. сүйлөөчү өз оюн айтып бере албай турган абалда болот, натыйжада айтыла турган ой үзүлүп-үзүлүп берилет. Мындай учурда бөлүнүп, токтолуп айтылуу сүйлөмдөгү сөздөрдүн арасына, ал гана эмес, бир сөздүн ичинде да болушу мүмкүн:

Эне... сен эчтемени билбейсиң. *А мен болсом.... мен... мен бүгүн...* *Эмесе так ошол жерде...* (Ч. А.)

Жыпаргүл. Мен дагы... мен дагы... (Башын кармалап.) Мага эмне болуп турат деги? Менин башым ооруйбу, же... Мен жаман болуп турам. Бирпас отуралычы! (Т. А.)

5. *Бир сөздүн ичине коюлган көп чекит* сөздөгү тыбыштардын созулуп айтылгандыгын, же кекечтенгенде айрым тыбыштын, муундун бөлүнүп айтылгандыгын билдирет:

Алсыз Батийнанын үнү араң кыңылдады:

– С...суу, суу...(Т. С.)

Айыпкер. Ме...н...н... ооруну багыш үчүн...

Айыпкер. О...о...ба...а... (Ш. Б.)

– Мен...Ысмайылдан... *ж...жамандыгымдан...* ушинтип к...келген экем да! – деди ал, ар бир сөздү салмактанта **кекечтенип.** (Ч. А.)

6. Сүйлөөчү өз оюн айтып келе жатып, бир аз ойлоно калат; ал жерде тыным болот – жазууда көп чекит коюлат:

Бурул. Касиети бар го. *Бирок...* Ай, тирүү калбайт го киши. (Р. Ш.)

Каныбек. (Ойлуу.) *Гүлайым...Гүлайым...* Анда бул кайсы Адыл болду экен? Бегайым да атын өзгөртүп алганбы? (К.Ж.)

7. Кээ бир сүйлөмдөрдө айтылган ойдун андан ары да уландысы бардай сезилип турат. Ал өңдүү сүйлөмдөрдүн аягында узагыраак тыным болот да, жазууда көп чекит коюлат:

Ай, ошондогу тоңголок жол ай, ай, ошондогу караңгы түн ай... (Ч. А.) Шору айрылбаган Батийна... Туулгандан шорго жаралган жан экен да... (Т. С.)

8. Сүйлөм ичиндеги сырдык сөз созулуңку үн менен айтылса, андан кийин көп чекит коюлат:

– О...андай деп айтпачы, жеңеке ай! (Т. С.)

– Э – э... Мырзам! Чыйрак көрүнөсүң, атыңдан түшчү. (Т. С.)

– Ай – ий... жеңеке, бул эмне деген саламыңыз, теги! (Т. С.)

9. Көркөм адабий чыгармаларда табийгаттын, айлана-чөйрөнүн көрүнүшүн сүрөттөөдө ал көрүнүштөр кээде айрым сөздөр, сөз айкаштары аркылуу берилет да, алардан кийин узак тыным болсо, андай тыным жазууда көп чекит менен белгиленет:

Түн...Асман ачык... Мончоктой тизилип көк деңизде сүзүп жүргөн сансыз жылдыздар бири-бирине ым кагышып жымындашат. (К. Б.) – Жаным апа! – деди Ажар. *Үн жок...Жымжырт...* (К. Б.)

10. Эгерде мурдатан айтылып жаткан ойдун аягы бир топ убакыттан кийин кайта улантыла турган болсо, же айтыла турган ой эң башынан эмес, **орто жеринен башталып берилсе**, көп чекит андай тексттин баш жагына коюлуп калат:

Серкебай, өз ичинен алда бирөөлөр менен сүйлөшкөнсүп, кебин улады:

...Ооба, Тазабек баатыр. Эркеликтин жайын мен айтайын. Жугуштуу ылаңдай анын салакасы журтка тиер... (Т. С.)

...Бул иш 1924-жылы болгон. Ооба, мен жакшы билем, так ошол жылы... Анда азыркы биздин айылыбыз турган жерде он-он беш түтүн жатакчылар болор эле. (Ч. А.)

11. Кээде башка бирөөнүн сөзү же цитата толук алынбай, керектигине жараша башынан, аягынан же ортосунан сөздөр, сөз тизмектери же сүйлөмдөр кыскартылып ташталып алынат, ал кыскартылган жерге көп чекит коюлат:

Жапар Жутабайга жардамдашып, радиону коюшту. Радио дар-дар этип шуулдап туруп, бирден: «...Улуу Ата Мекендик согуш биздин толук жеңишибиз менен аяктады. Европада согуш бүттү...» деген сөздөр угулду. (К. Б.)

12. Аягына көп чекит коюла турган сүйлөмдөр мааниси жагынан суроолуу же ар түрдүү ички сезимди билдирип турушу да мүмкүн? Мындай учурда көп чекит менен бирге суроо же илеп белгиси менен кабаттала коюлат:

– Жалгызым ... кызым ... сен кантесиң?.. Келчи мага!.. Окко учту ... Айткул ай! Кайдасың?.. (К. Б.)

Үтүр

Үтүр белгиси сүйлөмдүн **бир өңчөй мүчөлөрүнүн** арасына коюлат. Бир өңчөй мүчөлөр өз ара а) *байламтасыз*, санак *интонация аркылуу байланышат*; б) *байламталардын жардамы менен байланышат*. Бир өңчөй мүчөлөрдүн арасына коюлуучу тыныш белгилеринин милдети алардын чегин бири-биринен ажыратып туруу болуп эсептелет.

Байламтасыз бир өңчөй мүчөлөрдөгү тыныш белгилери

1. Байламтасыз бир өңчөй мүчөлөр бири-бири менен интонация аркылуу байланышат. Жазууда бир өңчөй мүчөлөрдүн арасына үтүр коюлат (үтүрлүү чекиттин коюлушу жөнүндө Үтүрлүү чекит бөлүмүн 7 - пунктуну кара). Оозеки сөздө ар бир бир өңчөй мүчөнүн чеги кыска тыным менен ажыратылып, санак интонация аркылуу айтылат:

Батийнанын көзүнө баягыда *таза, кемеңгер, сылык* көрүнгөн Селезнёв бул жолу *суз, салкын, каардуу, кекчил*. (Т. С.) Майданга жылуу *кийим, акча, заём, эт, сүт, дан, май* берип жатабыз. (Т. С.) Совет бийлигинин жылдарында Кыргызстанда *завод- фабрикалар, мектептер, окуу жайлары, электростанциялар, каналдар* курулду. («СК».)

Кээде ар бир бир өңчөй мүчөгө тиешелүү айкындооч мүчө, айкашып айтылып, жайылыңкы формада колдонулат: *Үстүндөгү боз шинели, башындагы пилоткасы, асынган кылычы, байланган тапанчасы* Жамийлага алда немедей жакын, жакшы көрүндү. (К. Б.) Алимандын ошондогу *айткан сөздөрүнө, тоодой адамгерчилигине, кыйышпас боорукерлигине* ыраазымын. (Ч. А.)

Тилде **бир өңчөй аныктоочтор** менен бирге **бир өңчөй эмес аныктоочтор** да кездешет.

Адатта, **бир өңчөй аныктоочтор** бир нече заттын бири - биринен айырмалап турган белгилерин көрсөтөт, же бир эле заттын ар түрдүү белгилерин билдирет. Бир өңчөй аныктоочтордун ар бири мааниси боюнча аныкталып турган сөз менен түздөн-түз байланышта айтылат, дайыма байланыштыргыч санак интонация аркылуу айтылат.

Мисалы: а) Ар бир үйдүн балконунда *кызыл, жашыл, көк, сары* желекчелер илинген. («ЛЖ».)

б) Сабитахун Ажардын сулуу, *сүйкүмдүү, ак жуумал* өңүн көрдү. (К.Б.)

Бир өңчөй эмес аныктоочтордо бир нече сөздөн турган, бирок санак интонация менен айтылбаган аныктоочтордун акыркысы өзүнөн кийинки аныкталгыч менен байланышып, өзүнчө сөз айкашын түзсө, ал эми биринчи орунда турган аныктооч ошол өзүнөн кийинки сөз айкашын бүтүндөй аныктап турса, **бир өңчөй эмес аныктооч** (тутумдаш аныктооч) уюшулат. Мындай түзүлүштөгү аныктоочтор санак интонация менен айтылбайт, ошондуктан араларына *үтүр* коюлбайт.

Мисалы: Айшанын *жагымдуу жакшы сөзүнө* Жапар ыраазы болуп калды. (К. Б.)

Бул сүйлөмдөгү «*жагымдуу жакшы (сөзүнө)*» деген аныктооч эки сын атоочтон турат (*жагымдуу, жакшы*), бирок араларына санак интонациясы жок. Бул

Аныктоочтун «жакшы» деген экинчи бөлүгү өзүнөн кийинки “*сөзүнө*” деген аныкталгыч менен байланышып, “жакшы сөзүнө” деген сөз айкашы уюшулду; ал эми “жагымдуу” деген биринчи аныктоочу ошол кийинки «жакшы сөзүнө» деген сөз айкашын бүтүндөй аныктап айтылып, натыйжада “*жагымдуу жакшы (сөзүнө)*” деген **бир өңчөй эмес аныктооч** (же тутумдаш аныктооч) уюшулган.

Бир өңчөй эмес аныктоочтор менен бир өңчөй аныктооч семантикасы боюнча да айырмаланат.

Алсак, **бир өңчөй аныктоочтор** көбүнчө бир канча заттын ар түркүн белгилерин көрсөтөт: Жолдун асты-үстүндө кулпурган *ак, сары, көк, кызыл гүлдөр* көздүн жоосун алат.

Бир өңчөй эмес аныктоочтор болсо мааниси боюнча *бир эле затты ар түрдүү жагынан* мүнөздөп көрсөтөт (же бир эле заттын ар түрдүү белгисин көрсөтөт).

Мисалы: *узун кара* тон (тондун формасын жана өңүн көрсөттү), *бийик темир дарбаза* (формасы жана кандай материалдан экендиги), *аптак чоң үй* (өңү жана көлөмү), *тегерек жыгач стол* (формасы жана материал), *кызыл жибек көйнөк* (өңү жана материал), коюу *кара түтүн* (сыпат жана өң) ж.б.

Бир өңчөй эмес аныктоочторго мисалдар:

Кичинекей сары абышка куржундун оозун ачып, баласына тамак берип жатты. (У. Абд.) Баланын *алагай чоң* көзү жез чарадагы боорсокко түшө калды. (А. Т.) Паровоз ан сайын *коюу кара* түтүнүн асманга бүркөт. Теректердин *көк жашыл жаш* жалбырактары жерге көлөкө түшүрүп турат. (К. Б.) Ал *бийик такалуу кара* туфлийди кийип койгондо, дегеле таанылбай калыптыр. (Н. Б.) Сексен сегизге чыккан узун *бойлуу ак саргыл* карыя Калданкулактын сөзүнө түшүнгөн жок. (А. Т.)

Бул сүйлөмдөрдөгү асты сызылгандар **бир өңчөй эмес аныктоочтор**, алардын тутумундагы аныктоочтордун чеги санак интонация аркылуу ажыратылып айтылбайт, ошол себептүү жазууда алардын арасына *үтүр коюлбайт*.

Байламталуу бир өңчөй мүчөлөрдөгү тыныш белгилер

Бир өңчөй мүчөлөрдү *байланыштыргыч байламталардан да*, (дагы), *менен, жана, ары; божомолдогуч бай-*

ламталардан же (же болбосо); *каршылагыч байламталардан бирок* байланыштырат.

1. **Да** (дагы) байламтасы бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырганда, сүйлөм ичинде бир нече ирет кайталанып келет жана өзүнүн алды жагында турган сөзгө тактоо, бир аз күчөтүү маанисин да берет. Бул байламта дайыма өзүнөн мурунку бир өңчөй мүчөгө тиешелүү болуп айтылып, оозеки сөздө ар бир «да» байламтасынан кийин кыска тыным болгондуктан, жазууда ар бир байламтадан кийин үтүр коюлат; эң аяккы “да” -дан кийин коюлбайт, себеби ал өзүнөн кийин бир өңчөй мүчөлөрдүн түгөнгөндүгүн билдирет, андан кийин бир өңчөй мүчө келбейт.

Мисалы: Айткенин эрки **да**, өмүрү **да**, бактысы **да** баланын колунда сыяктуу эле. (А. Т.)

– Кишилерге **да**, унаага **да**, сокого **да**, шайманга да сен жооп бересиң. (Ч. А.) Бирок жоокерлер көңүлдүү **да**, кайраттуу **да**, ак ниеттүү да. (Т. С.) Шаарлардан **да**, райондордон **да**, айылдардан да бул лагерге дем алууга балдар келишет. (Т. С.)

Эгерде эң аяккы **да** байламтасынан кийин да бир өңчөй мүчө келип, ал байламта эң аяккы эки бир өңчөй мүчөнү да байланыштырып турса, анда аяккы **да** байламтасынан кийин да үтүр коюлат:

Клубда **да**, кампада **да**, сарайда **да**, ар бир үйдө шамдар жанат. (Т. С.) Биздин көп жерлерибиз жемиштүү да, гүлдүү да, бактуу. (Т. С.)

2. **Да** байламтасы *этиш сөздөн турган эки бир өңчөй баяндоочту байланыштырып, кайталанбай бир гана жолу айтылса* жана байланыштырган сөздөрүнө күчөтүү маанисин берип турса, ал байламтадан кийин үтүр коюлат: Биздин ушул мамилебиз жаңырбайт **да**, эскирбейт. (А. Т.) Тамакты саат ондордо ичтик **да**, жаттык. Бала көзүнө

көрүнгөнгө талпынат **да**, канатын жаят. (Т. С.) Үнү кардыгат **да**, жай чыгат. (Т. С.)

Эгерде **да** менен байланышкан бул сыяктуу эки бир өңчөй мүчө маани жагынан өз ара ширелишип, тыгыз байланышкан бирдиктүү бир түшүнүктү билдирсе, анда «да» дан кийин үтүр коюлбайт: Андан малыбыз *азайбайт да көбөйбөйт*.

3. **Менен, жана** байламталары бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырганда, маани жагынан өзүнөн мурунку же кийинки бир өңчөй мүчөгө тиешелүү болуп айтылбайт. Ошондуктан ал байламталардан мурун да, кийин да үтүр коюлбайт. Оозеки сөздө бул байламталар менен байланышкан бир өңчөй мүчөлөрдүн арасында тыным болбойт.

Мисалы: Жүз градус суукка мышык **менен** каз гана чыдай алат экен. Суук Арктикада ак аюу **менен** тюлендер сексен градус суукка араң эле чыдай алышат. («Жаш ленинчил».) Үйгө Момун **менен** Каныбек кирди. (К. Ж.)

Жумушчулардын **жана** инженер-техник кызматкерлердин маданий турмушу жакшырды. («СК».) Биздин шаарларыбыз **жана** кыштактарыбыз таанылгыс болуп өзгөрдү. («СК».) Жеңишбек **менен** Абыл **жана** Замира **менен** Медерлер ар бир парникке жүгөрү отургузуп жүрүшөт. (С. Ө.)

4. Сүйлөм ичинде бир нече ирет кайталанган «**да**» байламтасынан кийин «**жана**» байламтасы келсе, «**да**» мааниси боюнча мурунку сөзгө, «**жана**» өзүнөн кийинки сөзгө тиешелүү болуп калат. Мындай учурда экөөнүн ортосуна үтүр коюлат:

Жаздын ажарын ачкан май айы сулуу **да**, көркөм **да**, шаттуу **да, жана** мээрим. (газетадан) Биздин ошол тоолордо

аркар да, кулжа да, аюу да, жолборс да, жана бугу, маралдар бар. (К. Б.) Алма да, жүзүм да, жана жаңгак да биздин тоолордо. (К. Б.)

5. **Ары** байламтасы бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырып, маани жагынан өзүнөн кийинки сөзгө тиешелүү болуп, ага күчөтүү маанисин да берип турат. Бул байламта сүйлөм ичинде бир жолу келсе да, же бир нече ирет кайталанып келсе да, үтүр дайыма ары байламтасынан мурун (анын алдына) коюлат:

Сапарбайдын сөзү чечкиндүү, **ары** маңыздуу болду. (Т. С.) Ал жигит менин айылдашым, **ары** классташым, ары жолдошум. Керим билимдүү, **ары** өткүр, **ары** уюштургуч жигит эле.

«**Ары**» байламтасы сүйлөмдө бир нече ирет кайталанып, бирок биринчи «**ары**» эки бир өңчөй мүчөнү байланыштырбай, өзүнөн кийинки сөзгө күчөтүү маанисин гана берип турса, анын алдына үтүр коюлбайт; кийинки ары байламталарынан мурун, эреже боюнча, үтүр коюла берет.

Мисалы: Өзүбүз ары тууган, **ары** ата-баладай болуп калдык эле. (К. Ж.) Кышкы каникулду окуучулар **ары** көнүлдүү, **ары** максаттуу өткөрүштү. («ЛЖ».) Өзүң **ары** башкаруучу, **ары** комсомол уюмунун секретарысың, өз колуң менен бекитчи. (Н. Б.) Алымбайдын колундагы жогортон берилген кагаз **ары** өтүмдүү, **ары** «закондуу» болуп калды. (М. Абд.)

6. **Же (же болбосо)** байламтасы бир өңчөй мүчөлөр санап көрсөткөн нерселердин ичинен бирөөнүн болорун болжолдоп же ажыратып, чектеп көрсөтөт да, маани жагынан дайыма өзүнөн кийинки бир өңчөй мүчөгө тиешелүү болуп айтылат, үтүр белгиси бул байламтадан мурун (алды жагына) коюлат.

а) **Же** байламтасы эки бир өңчөй мүчөнү байланыштырып, сүйлөм ичинде бир жолу гана колдонулса, үтүр коюлбайт:

Бүгүн же эртең Саадаттар айылга кол салат деген имиш бар. (Т. С.) Үч кой артына же алдына кете албай, жардын боорундагы тектирчеде араң эле турушкан экен. (К. Ж.) Күчтүү шамал отту өчүрөт же күчөтөт. (Ч. А.)

«**Же**» бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырып, бир нече ирет кайталанса, ар бир «же» байламтасынан мурун үтүр коюлат:

Бир айда, же эки айда, же күзүндө келет. (Т. С.) Сейитбек кээде бирөөлөрдү туурайт, же ырдайт, же күлкүлүү бирдемелерди айтат. (А. Т.) Биздин курстан Өмүр, же Зуура, же Салый, же Султан баалуу сыйлык менен сыйланат.

Эгерде «**же**» бир нече жолу кайталанып, бирок биринчи «**же**» эки бир өңчөй мүчөнү байланыштырбай, өзүнөн кийинки сөзгө ажыратуу, болжолдоо маанисин берүү максатында гана колдонулса, биринчи байламтадан мурун үтүр коюлбайт; кийинки «же» байламталарынан мурун үтүр коюла берет:

Самтырда же эне, же ата, же күйөр ага-ини жок. (Т.С.) Азыр ал же малга, же жанга зыянын тийгизген жери жок. (Т. С.) Баятан же сиз, же агроном келип калса, акылдашалы деп күттүк. (Ч. А.)

7. Бирок байламтасы да айрым учурларда бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырып, өзүнөн кийинки сөзгө тиешелүү болуп айтылат, ошондуктан үтүр байламтадан мурун коюлат.

Мисалы: Өткөн сегиз жыл Неля Николаевнанын турмушундагы *түйшүктүү*, *татаал*, бирок *кубанычтуу* жылдар

болду. («СК».) *Ал кичине, бирок чымыр, күчтүү.* Термечиков кыска, бирок *маңыздуу* сүйлөдү. Шаарыбыз *кичине*, бирок *бактуу, көрктүү.*

Үтүр татаал сүйлөмдөрдө коюлат

Маани жагынан өз ара байланыштуу келген эки же андан көп жөнөкөй сүйлөмдөр грамматикалык (жактан бири-бири менен тутумдашып, бир бүтүн ойду билдирсе, татаал сүйлөм деп аталат.

Татаал сүйлөмгө бириккен жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири-бири менен байланышуу жолдору, алардын ортосундагы маанилик катыш жана баяндоочторунун түзүлүшү түрдүүчө болот. Мисалы:

1) Эртеси күн **бүркөлдү**, айлананы туман **каптады**, борошолоп кар **жаады**. (К. Б.)

2) Мурун да ушундай кабар **келип**, биз сүйүнүп жүргөнбүз. (Ч. А.)

Мында биринчи татаал сүйлөмдүн тутумундагы сүйлөмдөрдүн ар биринин баяндоочтору тыянактуу *формада* (үч жактын биринде) айтылып, толук аяктаган ойду билдирип турат. Маани жагынан ал жөнөкөй бири экинчисине багыныңкы абалда эмес, ар бири тең мааниде, тең укуктуу.

Экинчи татаал сүйлөмдүн тутумундагы биринчи жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочу *тыянаксыз формада* айтылгандыктан, толук аяктаган ойду туюндура албайт. Ошондуктан ал сүйлөм грамматикалык түзүлүшү жана мааниси жагынан кийинки баш сүйлөмгө багыныңкы абалда турат. Ал сүйлөм өзүнөн кийинки «биз сүйүнүп жүргөнбүз» деген баш сүйлөм менен тыгыз байланышта айтылганда гана, ойду шарттуу түрдө тыянактуу билдире алат. Экинчи жагынан, ал «Мурун да ушундай кабар келип» деген багыныңкы сүйлөм кийинки баш сүйлөмдө айтылган ойдун себепин билдирип

ага мааниси жагынан да багынып турат. Ушул негизде татаал сүйлөмдөр грамматикалык түзүлүшү жана маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай экиге бөлүнөт: **тең байланыштагы татаал сүйлөм, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм.**

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө үтүр белгисинин коюлушу

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочу **тыянактуу формада** (үч жактын биринде) айтылат, ошондуктан андай жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ар бири белгилүү бир даражада толук аяктаган ойду билдирип турат. Мааниси жана грамматикалык жактан бири экинчисине багынбай, өз ара тең укукта байланышат.

Тең байланыштагы сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара **интонация аркылуу жана байламталар аркылуу** байланышат. Ушуга карай татаал сүйлөмдөрдүн бул түрү: а) **байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр**, б) **байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр** деп эки топко бөлүнөт.

Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө үтүрдүн коюлушу

Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бирине тиркеше айтылып, **интонация** аркылуу байланышат. Мындай татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы маанилик катыш түрдүүчө болот. Ошого жараша анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына **үтүр**, кээде **үтүрлүү чекит**, кээде **кош чекит**, айрым учурларда **сызыкча** коюлат.

Үтүрдүн коюлушу (үтүрлүү чекиттин коюлушу жөнүндө *Үтүрлүү чекит*, кош чекиттин коюлушу жөнүндө *Кош чекит*, сызыкчанын коюлушу жөнүндө *Сызыкча байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө* жана *Сызыкча шарттуу багыныңкылуу татаал сүйлөмдөрдө коюлат* бөлүмүн караңыз).

1) Байламтасыз татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр **маани жагынан бири-бири менен тыгыз байланыштуу болсо**, жана алар көбүнчө бир мезгилде, же болбосо удаалаш болгон окуяны билдирип турса, араларына **үтүр** коюлат: Тамак желди, дасторкон жыйналды, колдор жуулду. (К. Б.) Атын Курман алды, ага эшикти Саадат ачты.

(Т. С.) Эмгектин наны таттуу, жалкоонун жаны таттуу. (*макал*). Жакында бак-дарактар бүчүрлөйт, анан майрам болот. («ЖЛ».)

Араларына үтүр коюлган байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөр түзүлүшү жагынан кыска, кээде биринчи сүйлөмү бир сөздөн да болушу мүмкүн: Айлана караңгы, күн суук. – Билбейм, мен эчтеке билбейм! (Ч. А.)

– *Жүр*, баламды көрсөт! (Ч. А.) – *Жүрү*, бээлер желеге келишти. *Айтыңызчы*, атыңыз ким? – Бар, балаң ыйлап жаткандыр. Бол, эрте барып, Курбудагы тарууну оро салалы. (Ч. А.)

Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө үтүр белгисинин коюлушу

Мындай татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү төмөнкү байламталар байланыштырат: байланыштыргыч байламталар: **да, дагы, жана, ары;**

каршылагыч байламталар: **а, ал эми, бирок, анткени, менен, антсе да, ошондо да, ошентсе да, ошондой болсо да, болбосо;** божомолдогуч байламталар: **же, же болбосо.**

1. Байланыштыргыч байламталарда үтүрдүн коюлушу

1) **Да, дагы** байламталары татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырганда, дайыма өзүнөн мурунку сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылат, ошондуктан үтүр байламтадан кийин коюлат. (Эгерде үтүрдү бул байламтадан мурун койсок, анда байламта өзү тиешелүү болуп турган алдыңкы сүйлөмүнөн бөлүнүп калар эле: Жамгыр жаады, да жер көгөрдү.)

Мисалы: Бурганак сапырып, паровоз өтө чыкты **да**, поезд токтоду. (Ч. А.) Алиман аларды кайрып келди **да**, сокону кайра борозго салды.(Ч. А.) Аңгыча Алиман ордунан кайра ыргып турду **да**, чоң жолду көздөй атырылып жөнөдү.(Ч. А.)

2) **Ары** байламтасы өзүнөн кийинки жөнөкөй сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылат, ошол себептүү **үтүр** ал байламтадан мурун (алды жагынан) коюлат:

Сабатсыздыгымды жаңы гана жойдум, **ары** жашым да алтымышка келип калды. (Н. Б.) Өмүрбек жакшы окуйт, **ары** мектептин коомдук ишине да активдүү катышат.

3) **Жана** байламтасы эки жөнөкөй сүйлөмдү өз ара байланыштырат, бирок алардын эч бирине тиешелүү болуп айтылбайт, ошондуктан андан мурун да, кийин да **үтүр белгиси коюлбайт**: Анын денеси салмактанды **жана** башы каңгырап ооруй баштады. (К. Б.) Полу сырдалган **жана** дубалдары акталган. (К. Б.) Үрөнүңөр да толот **жана** курсагыңар да тоёт. (К. Б.)

2. Каршылагыч байламталарда үтүрдүн коюлушу

Каршылагыч байламталардын баары тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү тутумдаштырганда, өзүнөн кийинки жөнөкөй сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылат, ошондуктан **үтүр белгиси** дайыма бул байламталардан мурун (алды жагынан) коюлат:

Трактор узагандан узап бара жатты, **а** мен болсом тек гана артынан жалдырап карап туруптурмун. (Ч. А.) – Колунда барлар эптешер, **ал эми** кедейлер кантишет... (Т. С.) Түн ортосу небак ооп кеткен, **бирок** уйку келбейт. (Ч. А.) Ырас, элде эгин анча эмес, **ошентсе да** «көп түкүрсө, көл болот» деген, агайиндер. (Т. С.) Отургандар Курманды жыкмак үчүн туш-туштан талап киришти, **анткени менен** ал аларга бой берген жок. (К. Б.) Анын канатынын күүсүнөн чыккан үн гана кулакка жат угулат, **болбосо** үй ичи жымжырт. (Н. Б.)

3. Ажыраткыч байламталарда үтүрдүн коюлушу

Ажыраткыч байламталар да тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырганда, дайыма өзүнөн кийинки жөнөкөй сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылат. Ошондуктан **үтүр** бул байламталардан мурун коюлат:

Тарсылдатып аткан мылтыктын үнү жардам бербеди, **же** караңгыда болжоп аткан мылтык огу эч кимге тийбеди. (К. Ж.) Эки жакты карануу менен чайды да жарытып ичпедиңиз, **же** кездеше турган аянычтуу адамыңыз бар беле. (К. Ж.) Жолой келип бактымды ачабы, **же болбосо** Кадырбай таптап кара жерге басабы. (К. Ж.) Бул сүрөттүн эч кандай ыксыз жайы деле жок, **же болбосо** ага «көз тийип кетет» дегендей ал ашкан сонун деле эмес. (Ч. А.)

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө үтүрдүн коюлушу

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу көбүнчө **тыянаксыз формада** айтылат, ошондуктан ал өзүнчө туруп кандайдыр бир толук аяктаган ойду билдире албайт, мааниси жана грамматикалык түзүлүшү боюнча өзүнөн кийинки баш сүйлөмгө багыныңкы абалда болот. Мисалы: Алгачкы он гектар жер **айдалып**, үрөн себилди. (Н. Б.)

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда синтаксистик эки түгөй (компонент) болот: анын бири *багыныңкы сүйлөм*, экинчиси *баш сүйлөм* деп аталат.

Баш сүйлөмгө мааниси, грамматикалык түзүлүшү боюнча багынычтуу болгон жана баш сүйлөмдүн түрдүү белгилерин билдирген сүйлөм *багыныңкы сүйлөм* деп аталат.

Татаал сүйлөмдүн тутумунда туруп, грамматикалык жактан башка сүйлөмгө көз каранды болбогон жана багыныңкы сүйлөмдү мааниси жана синтаксистик жактан өзүнө баш ийдирип турган сүйлөм *баш сүйлөм* деп аталат.

Мисалы: *Кырмандагы сарайга жатайын деп келсем, Данияр дагы ушул жерде экен.* (Ч. А.)

Кыргыз тилиндеги багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөм менен эки түрдүү жол аркылуу байланышат.

1. **Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун морфологиялык формасы** аркылуу.

2. **Себеп байламталар** аркылуу.

1. **Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун морфологиялык формасы** аркылуу тутумдашкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө үтүрдүн коюлушу

Багыныңкы сүйлөм баш сүйлөм менен баяндоочунун морфологиялык формасы аркылуу байланышканда, багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу **тыянаксыз формада** айтылат жана ал ошол тыянаксыз формадагы баяндоочу аркылуу баш сүйлөм менен тутумдашып да турат. Демек, мындай түзүлүштөгү багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочу баяндоочтук милдетти да жана багыныңкы сүйлөмдү баш сүйлөм менен байланыштыруучу данакерлик милдетти да аткарат.

Багыныңкы сүйлөмдөрдүн тыянаксыз формадагы баяндоочунун милдетин **чакчылдар, шарттуу этиштер, жатыш жөндөмөдөгү атоочтуктар** (-ган + да) жана – гандыктан (-ган + дык + тан) **формасындагы атоочтуктар** аткарат; ошондой эле тыянаксыз формадагы баяндоочтор **атоочтук этиштер** менен **жандоочтордун** жана **убак, мезгил, кез, чак, учур, замат** деген сөздөрдүн айкашып айтылышы аркылуу да уюшулат. Жогоруда белгиленгендей, баяндоочу тыянаксыз формада айтылган багыныңкы сүйлөмдөр дайыма өзүнөн кийинки баш сүйлөмгө грамматикалык түзүлүшү жана мааниси боюнча багыныңкы абалда болот.

Мисалы: Коңуроонун үнү **угулганда**, орокчулар кырданды көздөй жөнөштү (К. Б.)

Мындагы Коңуроонун үнү **угулганда** деген багыныңкы сүйлөм өзүнөн кийинки баш сүйлөм менен тыянаксыз формадагы, б.а. жатыш жөндөмөдөгү атоочтуктан болгон баяндоочу («угулганда») аркылуу байланышкан. Баяндоочу тыянаксыз формада айтылгандыктан, бул сүйлөм өз алдынча туруп толук аякталган ойду билдире албайт. Ал өзүнөн кийинки орокчулар *кырданды көздөй жөнөштү* деген баш сүйлөм менен тыгыз байланышта айтылганда гана, ойду

шарттуу түрдө тыянактуу билдире алат. Экинчи жагынан, *Коңгуроонун үнү угулганда* деген багыныңкы сүйлөм кийинки баш сүйлөмдө айтылган ойдун мезгилин көрсөтүп, ага маани жагынан да багынып турат.

Минтип багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун **морфологиялык формасы аркылуу тутумдашкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына дайыма үтүр коюлат** (кээде **сызыкчанын** коюлушу жөнүндө *Сызыкча шарттуу багыныңкылуу татаал сүйлөмдөрдө коюлат* бөлүмүн караңыз!).

Мисалы: а) Нурбектин муундары **калчылдап**, денесинен тер кетти. (Ч. А.) б) Дан эгиндерин убагында **сугарып турса**, түшүмү да мол болот. в) Алар көчөгө **чыкканда**, Бекиш ары жактан шашып келаткан. (Н. Б.) г) Малчылар Чүйгө **көчүп кетишкендиктен**, жайлоонун чөбү кайра кулпура баштады. (А. Уб.) д) Бала **от алып келгенден кийин**, Сейде шалдырап отуруп калды. (Ч. А.) е) Мен айылда **жүргөн кезде**, Дүйшөн колхоздун **мурабы** болучу. (Ч. А.) Оокат **желип бүтөр замат**, чай берилди. (Н. Б.)

2. Себеп байламталар аркылуу тутумдашкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө үтүрдүн коюлушу

Бул жол менен уюшулган татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдүн **баяндоочу дайыма тыянактуу формада айтылат**, бирок андай багыныңкы сүйлөмдөр ар дайым баш сүйлөмдө айтылган ойдун себебин билдирип, мааниси боюнча баш сүйлөмгө багынып турат.

Байламталуу багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү уюштуруучу **себеп – натыйжа байламталарга**

төмөнкүлөр кирет: **анткени, себеби, ошондуктан, ошол себептүү, андыктан, ошол үчүн, анын үчүн, ошонун натыйжасында, демек ж.б.**

а) Бул байламталар маани жагынан дайыма өзүнөн кийинки сүйлөмгө таандык болуп айтылат, ошол себептүү **үтүр** алардан мурун коюлат (эгерде үтүр бул байламталардан кийин коюлса, анда ал мааниси боюнча өзү таандык болуп турган кийинки сүйлөмдөн бөлүнүп калар эле. Мис.: Эгинден мол түшүм алдык **себеби**, күн жаанчыл болду.)

Мисалы: Бардык кесиптен мугалимдик жооптуу, **анткени** мугалим эртеңки замандын кишилерин тарбиялайт. (Т. С.) Бүгүн алар көрүнгөн жок, **ошол себептүү** ар ким өз жайларында момурап тынч отурушат. (А. Т.) Тынымдын келерине ишенди, **ошондуктан** башка эч ким менен бийлебеди. (Н. Б.) Тукубайды баарыбыз жакшы көрчүбүз, **анткени** ал жаркын жолдош, адилеттүү адам болчу. («ЖЛ».) Данияр обон салып шаңшыды, демек Жамийла экөө мени жолго чакырат. (Ч. А.) ж.б.

Эскертүү: **анткени, себеби, ошондуктан, бирок** деген сыяктуу байламталар сүйлөмдүн башында келсе, **алардан кийин үтүр коюлбайт** (эгерде мындай учурда үтүр белгисин койсок, анда алар өзү таандык болуп айтылган сүйлөмдүн тутумунан бөлүнүп калган болот эле).

Мисалы: Жапар атасынын келишин күттү. **Анткени** Тойчубек менен Чүкөбай сыртка барып, ашуу бекий электе андагы койлорду көлгө түшүрмөкчү. (К. Б.) **Анткени** Данияр Жамийлага өтө эле кадала карай турган болду. **Бирок** мен муну байкап эле жүрдүм. (Ч. А.)

б) Багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн ортосуна кыстырылып келсе, анын эки жагына үтүр коюлат:

Булар, *мен эки жетимди бага албай жүрсөм*, мага чыгым салышат. (Ш. Термечиков.) Бригадирликти мен, *балдар фронттон кайтып келер замат*, өткөрүп бергем.

(Ч. А.) Уулжан, *Жапар менен Жамийла келгенче*, даамдуу сонун тамактарды даярдады. (К. Б.)

Үтүр обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдө коюлат

Обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр дайыма сүйлөмдүн баш же айкындооч мүчөлөрүнөн кийин келип, анын маанисин толуктап, тактап түшүндүрөт.

Обочолонгон түшүндүрмө мүчө оозеки сөздө өзгөчө интонация менен айтылат: анын башталышында жана аякталышында кыска тыным болот да, өзү алдындагы аныкталгычка караганда басыңкы үн менен айтылат. Аныкталгычтан кийин келип, андан жана өзүнөн кийинки сөздөн тыным аркылуу бөлүнүп, чектелип тургандыктан, андай сүйлөм мүчөлөрү "*обочолонгон мүчө*" деген термин менен аталат.

Обочолонгон түшүндүрмө мүчө сүйлөмдүн бардык мүчөлөрүнүн (ээ, баяндооч, аныктооч, толуктооч, бышыктоочтордун) маанисин тактап, толуктап айтыла берет. Дайыма өзүнүн алдындагы аныкталгыч менен бирдей грамматикалык формада болот.

Мисалы: *Биз, пахтачылар*, пахтадан мол түшүм алуу үчүн кызуу эмгектенип жатабыз. Мектептин алдыңкы окуучусуна, *Айгүлгө*, баалуу сыйлык тапшырылды.

1) Эгерде сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүнүн түшүндүрмө мүчөсү бир сөздөн же сөз айкашынан болсо, обочолонгон түшүндүрмө мүчө эки жагынан үтүр менен ажыратылат:

Биз, *шахтёрлор*, көмүр казуунун планын орундаттык. Бизде, *күнөстүү кыргыз жергесинде*, дыйканчылык жана багбанчылык жакшы өнүккөн (газетадан).

2) Обочолонгон түшүндүрмө мүчө баяндоочту аныктап, сүйлөмдүн аягында келсе, түшүндүрмө мүчөдөн мурун үтүр коюлат:

Сурьманын көп чыга турган жери бизде, **Кыргызстанда**. Алыстан көрүнгөн эки кабат үй – мектеп, «**Дөң-Арык**» **орто мектеби**.

3) Обочолонгон түшүндүрмө мүчө же анын алдындагы аныкталып турган сөз бир өңчөй мүчөлөрдөн болсо, түшүндүрмө мүчөнүн алдына **сызыкча**, түшүндүрмө мүчөдөн кийин *үтүр* коюлат. Эгерде мындай учурда түшүндүрмө мүчөнүн эки жагына үтүр койсок, анда сөздөрдүн аралыгы жалаң үтүр менен чектелип, натыйжада аныкталуучу мүчө менен түшүндүрмө мүчөнү бири-биринен ажыратуу иши татаалданар эле.

Мисалы: Өлкөбүздүн *окумуштууларына, инженерлерине, техниктерине* – **космос кораблин түзгөндөргө**, урмат жана даңк! (газетадан) *Т. Алышбаев* – **тажрыйбалуу мугалим, эл агартуунун отличниги**, методикалык секцияга жетекчилик кылды. («Муг.газет.»)

4) Эгерде обочолонгон түшүндүрмө мүчөдөн кийин ага улай бир өңчөй мүчөлөр катар айтылса, түшүндүрмө мүчөнү өзүнөн кийинки бир өңчөй мүчөлөр менен чаташтырбоо үчүн жана аны бир өңчөй мүчөлөрдөн даана ажыратып туруу үчүн, обочолонгон түшүндүрмө мүчөдөн кийин **сызыкча**, мурун *үтүр* коюлат:

Биз, дыйкандар – *дан, сүт, эт* камдасак, жумушчулар биз үчүн кездеме, соко, темир тырмоо, араба, ар түрдүү толгон нерселерди камдайт. (Т. С.) *Сен алыста, батышта* – *адилеттикти, чындыкты, эркиндикти* талашып, кан майданда жүрөсүң. (К. Б.)

5) Кээде бир сөздөн же сөздөрдүн айкашынан турган обочолонгон түшүндүрмө мүчөнүн логикалык басым менен айтылгандыгын өзгөчө белгилеп көрсөтүү максатында анын алдына **сызыкча**, өзүнөн кийин *үтүр* коюлат.

Мисалы: Биздин элибиздин даңктуу *майрамын* – **Конституция күнүн**, эмгектеги зор жетишкендиктер менен тосуп алдык. Кыргызстандын эмгекчилери *Чыңгыз Айтматовду* – **Кыргыз Республикасынын эл жазуучусунун**, 70 жылдык юбилейин салтанаттуулук менен өткөрүштү.

Үтүр айрым обочолонуп айтылган сөз тизмектеринде коюлат

1) *Өзгөчө, көбүнчө, айрыкча, анын ичинде, аны менен бирге, ошондой эле* деген сыяктуу сөздөр, сөз айкаштары менен башталган айрым сөз тизмектери өзүнүн алдындагы сөздүн же сөз айкашынын жалпы маанисин тактап, толуктап туюндурат; дайыма андан кийин жайгашып, обочолонуп айтылат. Сүйлөмдүн кандайдыр бир мүчөсүнүн милдетин аткарабайт. Оозеки сөздө мындай сөз тизмектеринин башталышында жана аякталышында кыска тыным болот. Алар дайыма сүйлөм ортосунда келгендиктен, эки жагынан **үтүр** менен ажыратылат. Адатта, такталуучу сүйлөм мүчөсү кеңири, жалпы мааниде болот да, анын мааниси ага караганда конкреттүү, тар маанидеги сөз айкаштары аркылуу такталып, толукталып, конкреттештирилип берилет.

Мисалы: Физкультураны жана спортту *эмгекчилердин турмушуна*, **өзгөчө жаштардын турмушуна**, терең кийирүүбүз керек. (газетадан) *Айылдагы жигиттер, көбүнчө фронттон кайтып келгендер*, Жамийлага тийишип жүргөндөрүн алда нече байкагам. (Ч. А.) *Калк арасында*, **өзгөчө жаштар арасында**, тарбия ишин жакшыртуубуз керек. *Шаардын эмгекчилери*, **алардын ичинде студенттер да**, айыл чарба иштерине чоң жардам беришти. *Кыргыз эли*, **аны менен бирге Бишкек шаарынын эмгекчилери да**, Жеңиш күнүн чоң салтанат

менен майрамдашты. (газетадан) *Кыргыз эли, аны менен бирге Ош областынын күжүрмөн эмгекчилери*, Ош шаарынын 3000 жылдыгын эмгектеги зор жетишкендиктер менен тосуп алышты. (газетадан) *Бул укмуштуу ийгиликтерге жалпы дыйкандардын, ошондой эле аялдардын да, үлүшү кошулган*, (газетадан)

2) «**Сыяктуу**» жандоочу жана **-дай** мүчөсү катышып уюшулган сөз тизмектери мааниси жагынан сүйлөмдөгү белгилүү бир затты, кандайдыр бир нерсени, кыймыл-аракетти, көрүнүштү экинчи бир нерсе менен салыштырып, окшоштуруп көрсөтөт. Мындай түзүлүштөгү сөз тизмектери да грамматикалык жактан сүйлөмдөгү башка сөздөр менен тыгыз байланышпай, алардан бир аз бөлүнүп айтылат; сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара албайт. Оозеки сөздө өзгөчө интонация менен обочолонуп айтылат:

Жазууда сүйлөм башында келсе, өзүнөн кийин, сүйлөм ортосунда келсе, эки жагынан **үтүр** коюлат:

Чүй областынын эмгекчилери, **республикабыздын бүткүл эли сыяктуу эле**, Кыргыз автономия областынын түзүлгөнүнүн 70 жылдыгын эмгектеги чоң жетишкендиктер менен тосуп алышты. (газетадан) Орус тилин үйрөнүү, **советтик башка элдер сыяктуу эле**, кыргыз элин да орус элинин улуу маданиятына жана дүйнөлүк маданиятка аралаштырды. (газетадан) **Чексиз бакытка жетишкендей**, Жамийланын кирпичтерине жаш мөлтүрөп, каректери жымылдайт. (Ч. А.) Бирок бизге, **кедей тобунун төрагасы Борукчиев талап кылгандай**, эч кандай аскердин жана замбиректин кереги жок.(Т. С.)

3) **Турсун, тургай, турмак, түгүл, гана эмес, бирге, катар, кошпогондо, эсептебегенде, карабастан ж.б.** деген сыяктуу сөздөр менен аяктаган айрым бир сөз тизмектери

грамматикалык жактан сүйлөм ичиндеги башка сөздөр менен байланышпай, алардан кыска тыным аркылуу бир аз бөлүнүп, обочолонуп айтылат. Мындай түзүлүштөгү сөз тизмектери сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарабайт, сүйлөмдүн жалпы семантикасына *күчөтүү, чектөө, тануу, тактоо* ж.б. маанилерин берип турат. Жазууда андай сөз тизмектери сүйлөм башында келсе, өзүнөн кийин үтүр коюлат, сүйлөм ортосунда келсе, эки жагынан *үтүр* менен ажыратылат.

Мисалы: Эч кимге ыраа көрбөй кызганган жеңеме, **башкалар го мындай турсун**, Данияр дегенди кантип эле тең көрөт элем. (Ч. А.) **Ал гана турмак**, ушуга окшогон сөздү дагы айтышын эңседи. (Н. Б.) **Башкалар мындай турушсун**, Шарше кээде Ысакты да тоотпой, каяша сүйлөп күжүлдөй берет. (Т. С.) **Укет, Бекет тургай**, Касейин, Саадаттар да жол сырын, жер уусун жакшы билишет. (Т. С.) Тууганбай үй кишиси болгондуктан, **атасынын орус тааныштары түгүл**, башка жактагы кыргыз досторун да таанычу эмес. (К. Б.) Жер-суу маселеси, **жалаң Кең-Кол болушунда гана эмес**, Таластын башка жерлеринде да жүргүзүлүп жаткан. (К. К.) Ал, **көлөмдүү романдар менен бирге** (катар), майда очерктерди да жазган. Бүгүн пахта теримине, **мектеп окуучуларын кошпогондо** (эсептебегенде), эки жүзчө киши чыгат. Ал, **Султандын каршылык көрсөткөнүнө карабастан**, күүгүмдө жолго чыкты.

«**Карабастан**» деген сөз катышып уюшулган айрым сөз айкаштары кээде обочолонуп айтылбай, сүйлөмдүн бир мүчөсү менен байланышып келип, анын кандайдыр бир белгисин көрсөтүп, сүйлөм мүчөсүнүн (бышыктоочтун) милдетин аткарып калат. Мындай учурда андай сөз айкашы

үтүр менен ажыратылбайт: Ал артына карабастан чуркады.

Үтүр чакчыл түрмөктөрдө коюлат

Бир канча сөздүн **чакчыл этиш менен** байланышып айтылышы аркылуу уюшулган бирдиктүү тизмеги **чакчыл түрмөк** деп аталат.

Чакчыл түрмөктөрдүн уюшулушунда чакчыл этиштер негизги ролду ойнойт: алар өзүлөрүнөн мурун башкарылып, ыкташып байланышкан бир нече сөздүн турушун талап кылат да, натыйжада сөздөрдүн бирдиктүү бир синтаксистик тизмеги (түрмөк) уюшулат. Чакчыл түрмөктөр дайыма тутумундагы сөздөрү менен бирдикте туруп, маани жагынан сүйлөмдүн баяндоочу менен байланышта айтылат да, ал билдирген кыймыл-аракеттин мүнөзүн, сыпатын, кандайча аткарылгандыгын билдирет. Тутумундагы сөздөр бирдиктүү түрдө туруп, бир суроого жооп берип, *тутумдаш бышыктоочтун* милдетин аткарат. Чакчыл түрмөктөр өзү мүнөздөй турган сүйлөм баяндоочу менен тике ыкташып байланышпастан, андан бир нече сөздүн тизмеги аркылуу бөлүнүп, обочолонуп турат. Алар оозеки речте сүйлөмдүн башка бөлүктөрүнөн кыска тыным аркылуу бөлүнүп айтылат (сүйлөм ортосуна келген учурда, чакчыл түрмөктүн башталышы тыным менен ачык чектелбейт).

Жазууда чакчыл түрмөктөр **үтүр** менен ажыратылат.

1) Чакчыл түрмөк сүйлөм башында келсе, өзүнөн кийин **үтүр** коюлат: **Аларды айландыра курчап**, элүүдөй чоң тамандар отурушат. (К. Ж.) **Аларды узатып коюп**, Нурбек кайра келди. (Ч. А.) **Айшанын сөзүнө уюп**, Жамила Чоңмурундан бир аз алыстайын деди. (К. Б.) **Сүйлөөгө дарманым келбей**, мен ыйлап эле тура бердим. (Ч. А.)

2) Сүйлөмдүн ортосунда келсе, эки жагынан үтүр менен ажыратылат:

Мырзабек, **мунун байкагычын көрчү дегенсип**, кызды таңдана тиктеди... (Т. С.) Эки-үч кара карга, **жүндөрүн үрпөйтүп**, айылдан окчун отурат. (К. Ж.) Айылдагылар, **алардын бакылдаганын угушуп**, чогула баштады. (К. Б.)

3) Чакчыл түрмөк сүйлөмдүн аягында келсе, өзүнөн мурун үтүр коюлат. Чакчыл түрмөктүн сүйлөмдүн аягында келиши көбүнчө тике сөздөн кийин келген төл сөздүн аягында кездешет. Мындай учурда чакчыл түрмөк *мааниси боюнча* алды жагындагы тике сөз менен жана төл сөздүн «*деди*» деген баяндоочу менен байланышта айтылып, ошол тике сөз туюндурган ойдун аткарылыш мүнөзүн, сапатын билдирет. Мындай учурда чакчыл түрмөк өзү байланышта айтылган төл сөздүн «*деди*» деген баяндоочунан бөлүнүп, андан обочолонуп айтылып, төл сөздүн аягынан орун алат. Оозеки сөздө андай чакчыл түрмөк төл сөздөн кыска тыным аркылуу бөлүнүп айтылат. Жазууда өзүнөн мурун **үтүр** коюлат:

– Сен адам эмессиң! – *деди* Байтерек, **камчысын Айтууга** кесеп. (А. Т.) – Тос тигини! – *деди* бала, **чөгөлөп айран ичип** жатып. (М. Э.) – Эчтеке эмес, – *деди* Батый да, **Сурмакандын жанын** күйгүзө. (Т. С.)

4) Кээде мааниси боюнча тике сөздөн кийин келген төл сөздүн «*деди*» деген баяндоочу менен байланышта айтылган ***бир сөздөн турган чакчылдар да*** ошол «*деди*» баяндоочунан обочолонуп бөлүнүп, төл сөздүн аягынан орун алып калат. Оозеки сөздө ал алдындагы сөздөн кыска тыным аркылуу бөлүнүп айтылат. Жазууда антип обочолонуп айтылган чакчылдан мурун **үтүр** коюлат.

Мисалы: Буга мен көрбөгөндү көрсөтөйүн! – *деди* Балтабай, **ачууланып**. (К. Б.) – Болгула, кагылайындар, эртерээк белден ашып кетели, – *деди* Чүкөбай, **чебеленип**.

(К. Б.) – Коркпо, Алтынай! – *деди* ал, **күлүмсүрөп**. (Ч. А.)
Анда үйүң, ата-энең бар, – *деди* райондун башчысы,
таңданып. (К. Б.)

Айрым учурларда чакчылдар сүйлөмдүн башында келип да, байланышкан сөзүнөн бөлүнүп, обочолонуп айтылат. Оозеки сөздө өзүнөн кийин кыска тыным болот, жазууда чакчылдан кийин **үтүр** коюлат:

Ырдап келе жатып, Жамийла бир убакта алдыда бара жаткан Даниярга кыйкырды. (Ч. А.) **Тарап**, шаар-шаарга кете баштады. (К. Б.) **Урушуп, тилдеп**, офицер чалдын башына кылычын алып келди. («Чайка»)

Үтүр чакчылдан башка сөздөрдүн айкашынан уюшулуп, обочолонуп айтылган сөз тизмектеринде коюлат

1) Кээде чакчылдан башка сөздөр да өзү менен айкашып айтылган айкындооч мүчөлөрү менен бирдикте туруп, **бирдиктүү бир сөз тизмегин** түзүшөт, сүйлөм ичинде алар *тутумдаш бышыктоочтук*, кээде *тутумдаш толуктоочтук* милдетти аткарышат. Мындай курамдагы сөз тизмектери көбүнчө тике сөздөн кийин келген төл сөздүн аягына жайгашат да, *мааниси боюнча* алды жагындагы тике сөз менен жана төл сөздүн «**деди**» деген баяндоочу менен байланышта айтылып, ошол тике сөз туюндурган ойдун ар кандай белгисин (сыпатын, ордун, мезгилин, объектилик маанини) билдирет. Мындай обочолонгон сөз тизмектери өзү байланышта айтылган төл сөздүн «**деди**» деген баяндоочунан бөлүнүп, андан обочолонуп айтылып, төл сөздүн аягына жайгашат. Оозеки сөздө андай сөз тизмеги төл сөздөн кыска тыным аркылуу бөлүнүп айтылат. Жазууда өзүнөн мурун үтүр коюлат.

Мисалы: – Суу, бир гана ууртам суу! – *дейт* ал, **өлүп бара жаткан кишидей** (тутумдаш сыпат бышыктооч). (Ч. А.) Мүмкүн, анда бригададан кетүүгө туура келер, – *деди* Саадат, **каргылданган үн менен** (тутумдаш сыпат бышыктооч). (Ч. А.) – Сени мындан кезиктиргеним жакшы болбодубу, Жамилаш, – *деди* Гүлнар, **эшиктен кирери менен** (тутумдаш мезгил бышыктооч). (К. Б.) – Биз бат эле келебиз! – *деп кыйкырды* Асия, **люлканын ичинен** (тутумдаш орун бышыктооч). (Ч. А.) Фашисттик самолёт күйүп жатат, – *деди* Жапар, **жанындагы жолдошу Миколага** (тутумдаш толуктооч). (К. Б.)

2) Айрым учурларда *мааниси боюнча* тике сөздөн кийин келген төл сөздүн «деди» деген баяндоочу менен байланышта айтылган **жөнөкөй сын атоочтор, тактоочтор, зат атоочтор да** (сөз тизмектери эмес) ошол «деди» баяндоочунан обочолонуп бөлүнүп, төл сөздүн аягынан орун алып калат. Оозеки речте алар алдындагы сөздөн кыска тыным аркылуу бөлүнүп айтылат. Жазууда алардан мурун **үтүр** коюлат.

Мисалы: – Ушакчылыкты сага ким үйрөттү? – *деди* Шумкар, **ачуулуу**. (К. К.) – Туура! – *деди* Аскар, **токтоо**. (Т. С.) – Мага берчи муну, кичине бала! – *деди* ал, **акырын гана**. (Ч.А.) «Мына эми күн жаай берет, күз келет!» – *деп жаттым* мен, **өзүмчө**. (Ч. А.) «Жамийла келди окшойт», – *деп болжодум*, **уйку аралаш**. (Ч. А.) – Кана, кайсы жерде? – *деди* Никола, **ооз учунан**. (К. Б.) Стамбектикине кийинчерээк барармын, – *деди* Бурулча, **ичинен**. (К. Б.)

Грамматикалык жактан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпаган сөздөрдө коюлуучу тыныш белгилери.

Сүйлөм тизмегинде айрым бир сөз, сөз айкаштары колдонулат. Алар башка сөздөр сыяктанып, грамматикалык жактан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпайт жана сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин да аткара алышпайт.

Бул өндүү сөздөр, адатта, бүткүл сүйлөмгө таандык болуп айтылат да, мааниси боюнча, айрымдары айтылган ой кимге, эмнеге багытталганын көрсөтөт, кээ бири айтылып жаткан ойго карата болгон сүйлөөчүнүн ар кандай мамилесин (айтылган ойду бекемдөө же күмөндүүлүк, болжолдоо, ыраазы болуу ж.б. маанилерди) билдирсе, айрымдары адамдын ички сезимин туюндурат. Бул топко кирүүчү сөздөр ушул сыяктуу маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай **каратма сөздөр, кириңди сөздөр, сырдык сөздөр** болуп бөлүнөт.

Үтүр каратма сөздөрдө коюлат

Айтылган ой багытталган адамды же башка бир затты атап көрсөтүүчү сөз каратма сөз деп аталат.

Каратма сөздөр грамматикалык жактан сүйлөм ичиндеги башка сөздөр менен байланышпайт, сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин да аткара албайт. Анын милдети угуучунун көңүлүн айтылып жаткан ойго буруу, анын кимге, эмнеге багытталгандыгын билдирүү жана угуучуну пикир алышууга тартуу болуп эсептелинет. Каратма сөздүн милдетин бир сөз же бир нече сөздөн турган сөз айкаштары аткарат. Каратма сөз сүйлөмдүн *ичинде, ортосунда, аягында* колдонула берет.

Каратма сөз сүйлөмдүн башында келгенде, оозеки сүйлөөдө андан кийин кыска *тыным* болот; жазууда ал жерге тиешелүү тыныш белгиси (көбүнчө **үтүр**) коюлат.

Ал белгинин милдети каратма сөздү сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнөн ажыратып туруу болуп эсептелинет.

1) Сүйлөм башында келген каратма сөздө күчтүү эмоциялуу маани болбосо, андан кийин **үтүр** коюлат (илеп белгисинин коюлушу жөнүндө *Илеп белгиси* бөлүмүн караңыз):

Эшмат, сага эч нерсе туюлган жокпу? (Т. К.) **Каныбек**, чоң ата, чоң энеңди таап алсаң, ал экөөнү багасыңбы? (К. Ж.) **Жолдоштор**, буларды алып барып, адилет сотко тапшыргыла! (К. Ж.) **Эркем**, мына бу азгын эрди уул кылып алсамбы деп турам. (Т. К.) **Дан жыттанган дыйкан талаам**, жыйналган эгиндерди көрүп, кумардан чыкпадым беле! (Ч. А.)

Бир нече каратма сөз катар келсе жана алар күчтүү сезим менен айтылбаса, ар бири *үтүр* менен ажыратылат: **Атай, Керез**, таштап кеттиңерби? Жалгыз кантип жүрөм! (Ш. Б.) **Касым, Майсалбек, Жайнак**, силердиби! Түшкүлө! (Ч. А.)

Эскертүү: а) Эгерде сүйлөм башына келген каратма сөз күчтүү сезим менен айтылса, андан кийин **илеп белгиси** коюлат:

Кагылайын энеке! Менин жаралуу жүрөгүмдү козгобочу! (К. Б.) **Майсалбек!** Алда айланып, согулуп кетейин балам ай! (Ч. А.) **Кадырлуу достор!** Ушул жерде айта турган бир кептин ыгы келди. (Т. С.)

б) Сүйлөм башына келип, күчтүү сезим менен айтылган каратма сөздөр бир нече сөздөн турса, алардын арасына *үтүр*, акыркы каратма сөздөн кийин **илеп белгиси** коюлат:

Жолдош жоокерлер, сержанттар, офицерлер! Советтик он бир баатырдын эрдиги жөнүндөгү кабарды уккула! («СК»)

в) Эгерде катар келген бир нече каратма сөздүн **ар бири** күчтүү сезим менен айтылса, илеп белгиси ар бир каратма сөздөн кийин коюлат:

Зулай! Канчайым! Кыдык карыя! Тез жөнөгүлө! Коктуга айдап түшүрөлү! (Н. Б.) **«Алиман! Алиман!** Бул эмнең кокуй! Токто! Токтогун!» – дей эле бериптирмин. (Ч. А.)

2) Каратма сөз сүйлөмдүн ортосунда келсе, эки жагынан үтүр менен ажыратылат. Мындай учурда оозеки сөздө каратма сөздөн кийин гана тыным болот, мурун болбойт:

– Кой эми, Алтынай, жол тарталы, – деди бир убакта Дүйшөн. (Ч. А.) Ырдай бер, Жамийла, кулак сенде. (Ч. А.) Жүр, бөбөгүм, үйгө кирип сүйлөшөлү. (Ш. Б.)

– Ээ, жарыктык жер, айта берсе экөөбүздүкү түгөнөбү. (Ч. А.) Шашпа, Сарала, куйругунду кыркып чолойтпосом эмне болоюн! (Ш. Б.)

3) Каратма сөз сүйлөмдүн аягында келсе, өзүнөн мурун үтүр коюлат: Алар кай жерди айдарын мен билем, апа. (Ч. А.) – Сөзүмдү кайра алайын, жер-энем. (Ч. А.) Аны мен деле билем, жолдош Ильин. (К. Бект.) Элдин баарына жоопту өзүбүз беребиз, Токон апа. (Ч. А.) Сени тоспогондо кимди тосом, кагылып кетейин уулум. (Ч. А.)

4) Эгерде сүйлөм башында же ортосунда келген каратма сөздөн кийин кашаага алынган кыстырынды сүйлөм келсе, каратма сөздөн кийин коюла турган үтүр жабылган кашаадан кийин коюлат:

– Оо, Баатыр (*алар Баатыр дешип Арстанаалыны айтышат*), эмне кылсаңыз да, биз сиздин колунуздабыз. (Т. С.)

– Кой ээ, уста (*Турдукан Жакыпты «уста» деп тергей турган*), балаң бирдеменин шек-шооратын билип калып айтып жатат. (Ш. Б.)

Үтүр кириңди сөздөрдө коюлат

Кириңди сөздөр сүйлөөчүнүн айтылып жаткан ойго карата болгон ар кандай мамилесин (болжолдоо, ырастоо, ишенимдүүлүк, күмөндүүлүк, ыраазы болуу, бирөөнүн пикирине таянуу ж.б.) билдирет. Кириңди сөздөр бир сөздөн же бир нече сөздүн айкашынан турушу мүмкүн.

Киринди сөздөр грамматикалык жактан сүйлөмдүн тиги же бул мүчөсү менен байланышпайт. Алар мааниси боюнча бүткүл сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылып, ага ар түрдүү кошумча маанилерди берет. Оозеки кепте сүйлөм ичиндеги башка сөздөрдөн кыска тыным аркылуу бөлүнүп турат. Жазууда үтүр менен ажыратылат.

1) Киринди сөздөр сүйлөмдүн башында келсе, өзүнөн кийин үтүр коюлат:

Балким, ал бизге жамандык кылбас. (Н. Б.) Менимче, таарынычтын түбү жакшылыкка алып барбайт (К. Ж.) Биринчиден, жайыт кеңийт. Экинчиден, ары-бери айдалып мал убара болбойт. (Н. Б.) Бактыга жараша, күн ойдогудай ачылып кетти. (К. Ж) Анын айтышына караганда, азыр мени менен Суусамырга барат окшойт. (Н. Б.)

2) Киринди сөз сүйлөм ортосуна келсе, эки жагынан үтүр менен ажыратылат:

Айганыштын турмушу эң жаман, мындайча айтканда, итке эле берсин дээрлик. (К. Б.) Балдар, Жуманын айтуусу боюнча, чоң асканын түбүнө келишти. (К. Ж.) Бул, албетте, чоң иш. (Т. С.) Анын эмне үчүн мынча капалуу болгонун ким билсин, айтор, унчукпай эле түктүйүп жүрдү. (Ч. А.)

3) Киринди сөз сүйлөмдүн аягында келсе, өзүнөн мурун үтүр коюлат:

Мен андан салам күткөнүм жок, **албетте**. (А. Т.) Башкарманын жүргөнү да, турганы да калктын көз алдында болот эмеспи, мындайча айтканда... (Ч. А.) Ал туура айтып жаткандыр, балким. (Т. С.) Билинбей жүргөн башка ууру ит бар болсо керек, кыясы. (К. О.) – Сен бая эле келбедин беле, баса! (К. Бект.)

Эскертүү: **Сөзсүз, шексиз, кээде албетте, балким, мүмкүн** деген киринди сөздөр түздөн-түз баяндоочтун

алдына жайгашып, ага күчөтүү, бекемдөө же болжолдоо маанисин берип турса, андан тыным аркылуу бөлүнүп айтылбайт. Мындай учурда аны үтүр менен ажыратып жазуунун зарылчылыгы болбой калат.

Мисалы: Жеңем эми Даниярды ырда десе, ал **сөзсүз** ырдайт. (Ч. А.) **Шексиз** барам. Андай жерге барбаганда анан... – деди директор. (Н. Б.) **Албетте** ыйлашат! (К. Ж.) **Балким** табылар. (К. Ж.) **Мүмкүн** келип калар.

Үтүр сырдык сөздөрдө коюлат

Сырдык сөздөр адамдын ар кандай ички сезимдерин жана айбанатка карата болгон ар түрдүү мамилени билдирет. Мисалы: **Бах**, жайлоонун толукшуп турган кези экен го! (К. Ж.) – Өш, талаада калгыр, өш! (Т. С.)

Сырдык сөздөр сүйлөм тизмегинде колдонулганда, грамматикалык жактан сүйлөм ичиндеги башка сөздөр менен байланышпайт, сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин да аткара албайт. Мааниси боюнча бүткүл сүйлөмгө тиешелүү болуп, ага ар түрдүү эмоционалдык маанисин берип турат. Сөздөрдүн бул тобу өзгөчө оозеки сөздө, көркөм адабий чыгармаларда кеңири колдонулат.

Оозеки кепте сырдык сөздөр сүйлөм ичиндеги башка сөздөрдөн кыска тыным аркылуу бөлүнүп айтылат, жазууда, негизинен, **үтүр** менен ажыратылып жазылат.

1. Сырдык сөздөр сүйлөмдүн башында келсе, өзүнөн кийин **үтүр** коюлат. (Сырдык сөздөн кийин илеп белгисинин коюлушу жөнүндө *Илеп белгиси* бөлүмүн караңыз.)

Мисалы: **Апей ботом**, салтың кана? (Т. С.) **Бах**, тынчтык заманда суу кандай агат! (Т. С.) – **Ой тобоо**, ушундай козу туулат экен ээ? (К.Б.) – О, биздин карыялар да келишти. (Т. С.) Чек, эчкилердин жарга чыгып баратканын карачы!

Эскертүү: Сырдык сөз сүйлөм башында келип, күчтүү сезим менен айтылса, андан кийин илеп белгиси коюлат:

– **Бали!** Макишим – мына ушундай Макиш! (Т. С.)

– **Пай-пай!** Эмгек сүйгөн кишилер алп экен го. (Т. С.)

Баракелде! Эми койду батыраак союп жибергиле, түш болуп калды. (К. Б.)

2. Сырдык сөз сүйлөм ортосунда келсе, эки жагынан үтүр менен ажыратылат:

Ишенген келиндерибиз ушинтип отурса, **ботом**, жумуш качан бүтөт? – деп, ал каадасынча күйкөлөктөдү. (К. Б.) Алардын чатагын, **айланайын**, араңдан зорго бастык. Салый, **кокуй**, балдарды отко жакындата көрбө!

3. Сүйлөмдүн аягында келсе, өзүнөн мурун үтүр коюлат: Эми эмне кылуучумун, **катыгүн!** (К. Б.) – Нурбай, сен кайда кеттиң, **ботом!** (К. Б.) Тынчтык заманда суу кандай тунук агат, **бах!** (Т. С.) Ага бизди күтпөй кете бер деп койбой, **кап!** Нуркасымсыңбы, **ой!** (Т. С.)

4. Бир нече сырдык сөз катар келип, бири-биринен кыска тыным аркылуу бөлүнүп айтылса, араларына үтүр коюлат:

– **О, кокуй**, жетимде улуктун эмне жумушу бар? (М. Э.)
О, бали, сөздүн атасын айтып, Акам келди. (Т. С.)

– **Ой, баракелде**, көптүн колу бириксе, аска тоону түз кылбайбы. (Т. С.)

Эгерде минтип катар айтылган сырдык сөздөрдүн арасында тыным болбой, бири-бири менен тыгыз байланышта айтылса, араларына үтүр коюлбайт, эң акыркы сырдык сөздөн кийин маанисине карай үтүр же илеп белгиси коюлат ,

– **Ии кокуй**, белим!.. (Ч. А.) – **И адам**, а киши өз башын сактабайт бекен? (Т. С.) **Ий ботом**, бомбусу да түгөнсүнчү. (Т. С.) **Ой чиркин**, турмуштун кызыкчылыгы ай!

5. Кээде сүйлөм ичинде сырдык сөз, каратма сөз, киринди сөздөр катар келип да калат. Мындай учурда алардын араларына үтүр коюлат:

– **Ай-и-и-ий, жеңе**, ушунун баары бүгүн орулабы? (Т. С.)
– **Аттиң ай, Жапар**, эртерээк келгенибизде болмок экен! (К.Б.)

– **Чү, тентек кер, чү!**-деп, атты акырга байлады. (Т. С.)

– **Баса, Бүбүш**, чоң жаңылык бар. (Н. Б.) – **Ботом, Каныш**, келиниңиздин жөнү ким экен? (Т. С.)

Керим, менимче, бул ишти бүгүн бүтүрө албайбыз.

Бах, Алым, менин оюмча, быйыл эгин жакшы чыккан экен. **Ой, Бакас, албетте**, иштин баары биз ойлогондой бүтсө, жакшы болбойт беле!

Кээде катар айтылган *сырдык сөз* менен *каратма сөздүн* ортосунда тыным болбойт, туташ интонация менен бирге айтылат, ошондуктан алардын арасына үтүр коюлбайт, каратма сөздөн кийин коюлат:

- **И Макиш**, жөнү ким экен бу бечаранын. (Т. С.)

- **Ой почточу**, менин баламдан качан кат келет? (Т. С.)

Үтүр белгиси айрым модалдык сөздөрдө коюлат

Модаль сөзү латындын «модус» — *способ, мера, вид* (жол, ык, амал) деген сөзүнөн алынган.

Модалдык сөздөрү – сөздөрдүн өзгөчө бир тобу. Алар сүйлөмдө айтылган ойдун мазмунунун чындыкка карата болгон ар түрдүү катышып билдирет. Тактап айтканда, кандайдыр бир иш-аракетке аткаруу мүмкүн экендигин, зарылдыгын, аткарылышына ишенгендикти же күмөндүүлүктү, кандайдыр бир окуянын болгондугу анык же болжолдуу экендигин ж.б. билдирет. Ага *албетте, сөзсүз, шексиз, балким, болжолу, сыягы, ооба, мейли* ж.б. деген сыяктуу сөздөр кирет. Модалдык сөздөрдүн көпчүлүгү сүйлөм ичинде *киринди сөздүн* милдетин аткарат.

Жазууда **белгилүү бир учурларда** айрым модалдык сөздөрдө үтүр белгиси коюлат.

1) **Ооба** деген *модалдык сөз* айтылган ойдун тууралыгын же сүйлөөчүнүн кандайдыр бир ишке макул экендигин ырастоо үчүн жооп берүүдө колдонулат.

Көбүнчө сүйлөмдүн башында келет. Өзүнөн кийин келген сүйлөмдөн кыска тыным аркылуу бөлүнүп айтылгандыктан, сүйлөм мүчөлөрү менен грамматикалык жактан байланышпагандыктан, үтүр менен ажыратылып жазылат:

Ооба, мына бул кичинекей терезенин нары жагында айыл жатат, эл жатат. (Ч. А.) – **Ооба**, гидролог болуп иштейм. (Ч. А.) – **Ооба**, Какем оюн ачык айтсын! (Н. Б.) – Жыйналыш болот бекен?

- **Ооба**, болот экен. (Н. Б.)

2) **Кана** сөзү модалдык мааниде колдонулганда, өзүнүн сурама ат атоочтук маанисинен алыстап, бир нерсе иштөөгө башка бирөөнү тартуу, түрткүлөө маанисин берет. Сүйлөмдөн кыска тыным аркылуу бөлүнүп айтылгандыктан, үтүр менен ажыратылып жазылат: сүйлөм башында келсе, өзүнөн кийин, сүйлөм ортосунда келсе, эки жагына, сүйлөм аягына келсе, өзүнөн мурун үтүр коюлат:

– **Кана**, Каныбек, менин чоорум менен тартып көрчү. (К.Ж.) – **Кана**, Чүкө, нанга, этке караңыз. (К. Б.)

– Балдар, **кана**, сөзүңөргө мен да кошулайынбы? (Б. Ж.)

– Кымызды алып жибергиле, **кана!**

Эскертүү: Эгерде тутумунда **кана** сөзү катышкан сүйлөм түздөн-түз суроо маанисинде колдонулса, анда **кана** сөзү өзүнүн толук сурама ат атоочтук маанисин берип калат. Мындай учурда, албетте, эч кандай үтүр коюлбайт.

Мисалы: – Ой, баары ортодо болот дегени **кана?** (Т. С.)
– **Кана** атамдын каты? (Ч. А.) – Менин китептерим **кана?**

3) **Мейли** модалдык сөзү көбүнчө сүйлөмдүн башында, кээде ортосунда, аягында келип, сүйлөмдөгү башка сөздөр менен байланышпай, обочолонуп айтылат. Мындай учурда ал сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарбайт, сүйлөмдүн жалпы мазмунуна уруксат берүү, макул болуу маанисин берет. Оозеки сөздө тыным аркылуу бөлүнүп айтылат, жазууда сүйлөм башына келсе, өзүнөн кийин, ортосуна келсе, эки жагынан, аягына келсе, өзүнөн мурун **үтүр** коюлат:

– **Мейли**, эмне десе ошо десин. (Ч. А.) – **Мейли**, барып иштеп көр, Нурбек. (Ч. А.)

– Айланайын апа, мейли, сенин айтканың эле болсун. (Ч.А.) Өз убалы өзүнө, мейли, тим кой, өкүнүп бармагын тиштээр али... (Ч.А.)

– Өз шоруна өзү түкүргөн арам, мейли! (Ч. А.) Кетсе кете берсин, **мейли**.

Эскертүү: а) Эгерде **«мейли»** модалдык сөзүнөн кийин тыным болбой, өзүнөн кийинки сөз менен бирге айтылып, аны менен бир бүтүндүктү түзүп турса, **«мейли»** сөзүнөн кийин үтүр коюлбайт.

Мисалы: *Мейли жаз болсун, мейли кыш болсун* – ал дайыма өзүнө бекитилип берилген мал менен алек. («СК».) Кенешмеге *мейли Асан, мейли Зуура, мейли Ормуш* барсын.

Бул сүйлөмдөрдүн ичиндеги *үтүр белгилери* «мейли» деген модалдык сөзгө тиешелүү эмес, алар «мейли жаз болсун», «мейли кыш болсун» деген бир өңчөй сөз айкаштарынын арасына коюлган жана *«мейли Асан», «мейли Зуура», «мейли Ормуш»* деген бир өңчөй ээлердин арасына коюлган **үтүр белгилери** болуп эсептелет.

б) **«Мейли»** сөзү тутумдаш баяндоочтун составында келсе да, **үтүр** менен ажыратылбайт:

Султан келсе **мейли**. Китепти алсан **мейлиң**.

4) Тангыч «**жок**» модалдык сөзү сүйлөм башында келгенде, кыска тыным аркылуу андан бөлүнүп айтылат, мааниси боюнча сүйлөмдө айтылган ойго тануу маанисин берет. Жазууда өзүнөн кийин **үтүр** коюлат:

Жок, бул иш сенин колундан келбейт. (Ч. А.) **Жок**, иш ойлогондой болуп чыкпады. (К. Ж.) **Жок**, мен аны өлүмгө түртө албайм. (Ч. А.) **Жок**, мен али көңүлдөгүнү таба элекмин, иштин баары алдыда. (Ч. А.)

Эскертүү: «**Жок**» модалдык сөзү сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарып келсе, же баяндоочтун тутумунда колдонулса, **үтүр** коюлбайт.

Мисалы: – Толгонай, сенин анда эч кандай күнөөң **жок**. (Ч. А.) Ал жөнүндө Каныбектин эч кандай кабары **жок**. (К. Ж.) Мен малчылардын кеңешмесине **катышкан жокмун**.

5) «**Макул**» модалдык сөзү сүйлөөчүнүн айтылып жаткан ой менен макул экендигин билгизет. Бул модалдык сөз да сүйлөм башында келгенде, андан кыска тыным аркылуу бөлүнүп айтылат. Жазууда өзүнөн кийин **үтүр** коюлат:

– Кокус киши көрүнсө эле кыйкыргыла!

– **Макул**, аке! – дешип, экөө аттарга карай бастырышты. (К. Ж.)

Макул, мен да Жапарга телефон урайын. (К. Б.) **Макул**, китебинди эртең алып келип берейин.

Үтүр айрым бөлүкчөлөрдө коюлат

Бөлүкчөлөр кызматчы сөздөрдүн бир түрү болуп эсептелет. Алар конкреттүү толук мааниге ээ эмес, абстракттуу грамматикалык маанилерди туюндурат. Алар сүйлөмдөгү айрым сөзгө, сөз айкаштарына же бүткүл сүйлөмгө ар түрдүү кошумча маани берет. Ага *гана, ээ, го, гой, ыя, ме, да, как, так, өтө, эң, эч* ж.б. деген сыяктуу бөлүкчөлөр кирет.

Жазуу речинде **белгилүү бир кырдаалда** айрым бөлүкчөлөрдө **үтүр белгиси** коюлат.

1) **Бя** бөлүкчөсү сүйлөмдүн башында келгенде, андан кыска тыным аркылуу бөлүнүп айтылат. Жазууда өзүнөн кийин **үтүр** коюлат. Мааниси боюнча, суроолуу сүйлөмгө кошумча суроо маанисин берет, же ага кекээрлүү суроо маанисин кошумчалайт.

Мисалы: – **Бя**, качан келдиң дейсиңби? – **Бя**, болуштар бекен?! (Т. С.) – **Бя**, ырас эле – деп, Татты көз жашын аарчыды. (Н. Б.)

– **Бя**, сен кайсы элчи элең? – **Бя**, кайсы Ыманбайсың?! (Т. С.) (Акыркы эки сүйлөмдө кекээрлеп суроо мааниси бар.)

Эгерде бул бөлүкчө сүйлөмдүн аягында келсе, ал баяндоочтон тыным аркылуу бөлүнбөйт, баяндооч менен тыгыз бирдикте айтылып, анын тутумуна кирет, ошондуктан бул учурда *үтүр* коюлбайт.

Мисалы: Үнүң эмне чыкпайт **ыя**? (К. Осмонов) Деги кайда түнөп жүрөсүң **ыя**? (Т. С.)

2. **Ме** бөлүкчөсү сүйлөмдүн башында, кээде ортосунда же аягында келип, обочолонуп айтылганда, сүйлөмдөн кыска тыным аркылуу бөлүнүп айтылат да, сүйлөмдүн жалпы маанисине бир нерсени берүү, бир нерсени тапшыруу маанисин кошумчалап турат. Жазууда **үтүр** менен ажыратылат: – **Ме**, муну алып кой! (Б. Жакиев) – **Ме**, муну катып жүр...(М. Абд.) – **Ме**, менин калпагымды кийип ал. (Ч. А) – **Ме**, карыя, өзүң көрчү. (Ч. А.)

Өз башынды коргоп, жолдошунду отко салып бергенче, **ме**, башыңа жоолук салып ал. (Т. С.) Китебинди алып кет, **ме!**

Эскертүү: Эгерде «**ме**» деген сөз сүйлөм ичинде баяндоочтук милдетти аткарса, **үтүр** менен ажыратылбайт: Киймиңди **ме**. **Ме** китебиңди.

Үтүр обочолонуп айтылган кээ бир бүтүн сөздөрдө коюлат

1) **Мына, мынакей, ана, тигине** деген шилтеме ат атоочтор кээде сүйлөм ичинде башка сөздөр менен тикедентике байланышпай, алардан обочолонуп айтылып, сүйлөмдүн маанисине жалпы эле «*көрсөтүү*», «*шилтөө*» маанисин кошумчалап турат. Мындай учурда ал сөздөр оозеки сүйлөөдө кыска тыным аркылуу бөлүнүп айтылат. Жазууда **үтүр** менен ажыратылат.

Мисалы: **Мына**, түштүк жакта дүмүрөйүп тоо жатат. (Н. Б.) **Мынакей**, колхозчулар шандана өстөн казып жатышат. (Т. С.) **Мына**, комсомолка деп сени айтыш керек. (Н. Б.) Айдаган арпа, сулулар, **мына**, жайкалып калды. (Н. Б.)

Ана, Ормуштун үнү чыкты. (Н. Б.) **Ана**, жүрбөй калган жүктүү ат теңселип-ыргалып кала берди. (Т. С.) **Тигине**, жаман кулпуну сууруп алып эле алып кетиптир. (Ч. А.)

Эскертүү: Эгерде бул сөздөр конкреттүү бир затты көрсөтүү маанисинде колдонулуп, сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарып турса, үтүр коюлбайт:

Сенин берген белегиң **мына**. (К. Ж.) Колхоздогу шайыр жаштар **мынакей**. (К. Ж.) – Ой, Мендирман башкарма, көптүн казанына кошор менин энчим **ана!** (Т. С.) Алып кетер жүгүбүз **тигине**.

2) **“Кой”** деген терс маанидеги этиш, “эмне” деген сурама ат атооч да сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпай, алардан бөлүнүп, обочолонуп айтылганда, үтүр менен ажыратылат.

Мисалы: **Кой**, эмнеси болсо да, баралы. – **Кой**, деги эл укпасын. (Т. С.) – **Кой**, энем таарынат. (Ч. А.)

– **Эмне**, биз барсак, болбойт бекен?! – **Эмне**, Султандар келбей калыптырбы? – **Эмне**, коркуп кеттиңби?

Үтүрлүү чекит

Үтүрлүү чекит, негизинен, бир мезгилде болгон, же биринин артынан экинчиси удаалаш болгон иш-аракет, окуя жөнүндө кабар берген байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына коюлат (мындай сүйлөмдөрдүн арасына үтүрдүн коюлушу жөнүндө *Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө үтүрдүн коюлушу* бөлүмүн караңыз).

1) Жалпы бир көрүнүштү чечмелеп баяндаган же бирөөнүн бир нече иш-аракеттери жөнүндө кабар берген **тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн** тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр **маани жагынан бири-бири менен анчалык тыгыз байланышта болбосо, белгилүү бир өлчөмдө өзүнчө турган айрым түшүнүктөрдү билдирип турса**, алардын араларына үтүрлүү чекит коюлат.

Мисалы: *Айтор, ортолорундагы нур жүздүү алп жигиттин узун кара чачтары шамал урган сайын экиндеп сапырылат; кичинекей оттуу көздөрү терең карайт; өзү сабырдуу жана токтоо.* (Т. С.)

«Кеңеш» колхозунун оруу-жыюу жумушу бүттү; мамлекетке эгин тапшыруу планы да аткарылды; үрөнү да кампасында толук. (К.Б.)

Мындай түзүлүштөгү татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бир тутумдуу сүйлөмдөрдөн да болушу мүмкүн. Мисалы: *Арыктын жээгине тигилген кара алачык; алачыктан бир аз алыс оодарылган кара бочка; бочканын түбүндө бир жак жагы капшырылган эски кара чака көмкөрүлүп жатат.* (К. Б.)

2) Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр курамы жагынан жайылыңкы келип, алардын өз ичинде коюлган үтүр белгилери болсо, ал үтүрлөр аркылуу бөлү-

нүп турган синтаксистик бирдиктер менен татаал сүйлөмдүн компоненттери катары келген жөнөкөй сүйлөмдөрдү бири-бири менен чаташтырбоо үчүн, ар бир жөнөкөй сүйлөмдүн чеги үтүрлүү чекит менен ажыратылат.

Мисалы: *Чүкөбай Зууранын кайратына, акыл-эсине ишенди; орундуу ишин көрүп, олуттуу сөзүн угуп, ошондой болууга тырышты; мурунку шашкалак-күйкөлөгү калды.* (К. Б.)

Келаткан аялдардын бирөөнүн үстүндө шайы ала чапаны бар; жоолугу түшүп, башы жылаң баш; аягында кепич, маасы, өңү саргайыңкы, жүдөңкү; ак жүзүнүн көркү кеткен. (К. Б.)

Үзүк, туурдук көз тайгылтып жумурткадай аппак; үйдүн кырчоосунан тарта кызыл сызма тартылган; эшиктин жээгине, үзүктүн тегерегине кызыл кийиз бастырылган. (Т. С.)

Мындай түзүлүштөгү татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр кээде бир тутумдуу сүйлөмдөрдөн да болушу мүмкүн.

Мисалы: *Ар кайсы таштыш кычыктарында жүнүн жеп, бүрүшүп маарап турган кой-эчкилер; чөгүп жаткан төөлөр; жүгү оогон уйлар; бутун үшүтүп, кан какшаган катын-балдар.* (К.Б.)

3) Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн ар бир компоненти же бирөө татаал сүйлөмдөрдөн болсо, ал компоненттеринин тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына үтүр коюлат да, татаал сүйлөмдүн компоненттери катары келген ар бир татаал сүйлөмдүн (же татаал сүйлөм менен жөнөкөй сүйлөмдүн) чеги **үтүрлүү чекит** менен ажыратылат.

Мисалы: *Ак падыша тагынан кулап, анын оң көз, оң колу болгон улуктары, чиновниктери жоюлду; генералдары погондорун тытып, армиясы чилдей тарады.* (Т. С.)

Досумбек колду баштап жүрүп кетти. Ат дүбүртү жол үстүн дүңгүрөтүп, топурак козголду; тозоң көтөрүлүп, жол үстүнө боз түштү. (Т. С.)

Батыш жактан калдайган кара булут уламдан-улам көтөрүлүп келет; ашуудан бери карай нымдуу салкын жел согуп, бети-колду чымчылай баштады. (К. Б.)

Калка жакын болсоң, жалаасы жугар; казанга жакын болсоң, карасы жугар. (макал)

Үйдүн ичи агартылган, жуулган; терезелерине парда тартылып, гулдөр коюлган. (К. Б.)

4) Цифра же тамга менен номерленип, саналып айтылган пункттар **толук маанилүү сүйлөмдөрдөн болбосо**, бирок тузүлүшү жактан жайылыңкы келсе (*өзгөчө өз ичинде коюлган үтүр белгиси болсо*), алардын аягына **үтүрлүү чекит** коюлат (чекиттин коюлушу жөнүндө *Чекит* бөлүмүн караңыз). Саналып айтылган ар бир сүйлөм кичине тамга менен башталып жазылат:

Жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын органдарынын жер казынасын пайдалануудагы ыйгарым укуктары төмөнкүлөр:

1) жер азынасынын бөлүндү жерлерин геологиялык жана өнөр жайлык өздөштүрүү үчүн участкаторго бөлүп берүү;

2) жергиликтүү кеңештер менен биргелешип, минералдык-сырьёлук базаны кеңири өндүрүүнүн, өнүктүрүүнүн жана пайдалануунун аймактык программаларын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу;

3) жергиликтүү мааниде кен чыккан жерлерди геологиялык чалгындоонун жана тоо-кен долбоорлорун экологиялык экспертизадан өткөрүү;

4) жер казынасын геологиялык иликтөөдө жана өнөр жайлык өздөштүрүүдө жер казынасын пайдаланууга жана коргоого көзөмөлдүк кылуу.

(Дагы бир нече пункттары бар.) («Эркин Тоо» газетасы, 9-июль, 1977-ж., 8-бет)

5) Цифра же тамга менен номерленип, саналып айтылган пункттардын ар бири толук маанилүү жайылыңкы сүйлөмдөрдөн болсо, өзгөчө анын ичинде коюлган *үтүр белгиси* болсо, алардын аягына үтүрлүү чекит коюлат. Саналып айтылган ар бир сүйлөм кичине тамга менен башталып жазылат:

Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигинин тышкы соода ишин мамлекеттик жөнгө салуу үчүн Кыргыз Республикасынын Өкмөтү:

1) Кыргыз Республикасында бирдиктүү тышкы соода саясатын жүргүзүүнү камсыз кылат жана аны ишке ашыруу боюнча чараларды жүзөгө ашырат, тиешелүү чечимдерди кабыл алат жана алардын аткарылышын камсыз кылат;

2) жыл сайын тышкы соода ишин өнүктүрүүнүн программасын иштеп чыгат;

3) ушул мыйзамга ылайык Кыргыз Республикасынын ички рыногун коргоо боюнча чараларын көрөт;

4) мыйзамдарда белгиленген чектерде бажы тарифинин өлчөмдөрүнүн көлөмүн аныктоо жөнүндө чечим кабыл алат;

5) мыйзамга ылайык экспортко жана импортко сандык чектөө киргизет;

6) өз кызматтык укуктарынын чектеринде сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү жана Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдерине кол коюу жөнүндө чечимдерди кабыл алат;

7) Кыргыз Республикасынын чет өлкөдөгү менчигин башкарууну жүзөгө ашырат.

(Дагы бир нече пункттары бар.) («Эркин Тоо», 9-июль, 1997-ж., 3-бет.)

б) Кээ бир татаал сүйлөмдүн тутумундагы биринчи жөнөкөй сүйлөм жалпыланган түшүнүктү билдирет да, андан кийинки сүйлөм анын маанисин ачып, конкреттештирип, тактап көрсөтөт. Биринчи сүйлөмдүн маанисин бир сүйлөм же бир нече сүйлөм чечмелеп түшүндүрөт.

а) биринчи сүйлөмдүн жалпыланган маанисин бир нече толук маанилүү сүйлөмдөр ачып түшүндүрсө, өзгөчө ал сүйлөмдөрдүн өз ичинде коюлган үтүр белгиси болсо, ар бир жөнөкөй сүйлөмдүн арасы үтүрлүү чекит менен ажыратылат.

Оозеки сөздө биринчи сүйлөмдөн кийин кыска тыным болот. Жазуу сөзүндө ал жалпы маанидеги биринчи сүйлөмдөн кийин кош чекит (:) коюлат; сүйлөм ичиндеги андай тыным жана кош чекит өзүлөрүнөн кийин ал татаал сүйлөмдүн кийинки бөлүктөрү дагы улантыларын алдын ала эскертип турат.

Мисалы: – *Карагылачы, мектебиңердин майда тамтыгы жок: терезе, эшиктери, парталары сынган; астындагы тактайларынын арасы ажырап, майышты араң турат.* (К. Б.)

Бурма ыйлаган болуу керек: анын узун кирпичтери сайсайлап, ымдашып турат; субагай куба жүзүндөгү дайыма жылуулук берген жылдыздуу, жайдары көрүнүшү кандайдыр кумга сиңген суудай батып кеткен. (А. Т.)

Мен дүйнөдө үч нерсени жаман көрөм: биринчиси – калп айтуу; экинчиси – кытмырдык; үчүнчүсү – ичи тардык. (Н. Б.)

б) Жалпыланган маанидеги биринчи сүйлөмдүн маанисин тутуму жагынан жайылыңкы келген бир нече толук эмес сүйлөмдөр чечмелесе, айрыкча андай сүйлөмдөрдүн ичинде коюлган үтүр белгиси болсо, ар бир толук эмес сүйлөмдөрдүн арасына үтүрлүү чекит коюлат:

Өлкөнү электрлештирүү планында төмөндөгүлөр каралат: жакын арада өнөр жайында эмгектин электр менен жабдылышын үч эсе көбөйтүү; арзан электр энергиясынын базасында электр сыйдыргыч өндүрүштөрдү кеңири өрчүтүү; транспортту, айыл чарбасын, шаардык жана айылдык калктын үй турмушун массалык түрдө электрлештирүүнү ишке ашыруу. (газетадан)

Саламаттык сактоо органдары өзүнүн төмөнкүдөй эң жакын арадагы милдеттерин коёт: эмгекчилердин таламдарын көздөп, кеңири санитардык чараларды ишке ашыруу; калк жашаган жерлерди саламаттыкка ылайыктап жакшыртуу; жугуштуу оорулардын көбөйүп жана жайылып кетишине жол бербөө чараларын көрүү; санитардык закондорду түзүү; социалдык ооруларга (туберкулёз, алкогольизм ж.б.) каршы күрөшүү; бардыгы үчүн акысыз жана квалификациялуу дарылоо ишин камсыз кылуу. (газетадан)

в) Жалпыланган маанидеги биринчи сүйлөмдүн маанисин татаал сүйлөмдөр же жөнөкөй сүйлөм менен татаал сүйлөм бирге келип чечмелейт. Мындай учурда ар бир татаал сүйлөмдүн чеги, же болбосо катар келген жөнөкөй сүйлөм менен татаал сүйлөмдүн чеги үтүрлүү чекит менен ажыратылат (татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына үтүр коюлат):

Айша жөнүндө мындай болгон: жакында ал энесинин сыркоолуу кабарын угуп, отпуса алыт, үйүнө келген; үйүнөн мында Жамилага келип конок болуп, бир нече күндөн кийин кайра кеткен. (К. Б.)

Чоңмурун мурункудай эмес: жүдөгөн, чачы таралбаган, үстүндөгү кийими уйпаланган; эки жаагы шимирилип ичине батып, өңү кумсарып, мурунку көркү кетип, мурду гана ого бетер чоңоюп, оркоюп калган. (К. Б.).

7) Сүйлөм ичинде үчтөн кем эмес бир өңчөй мүчөлөр болсо, жана алардын өзүнө тиешелүү бир нече айкындооч мүчөлөрү болуп, жайылыңкы формада келсе (өзгөчө ал бир өңчөй мүчөлөрдүн жок дегенде бирөөнүн ичинде үтүр белгиси болсо), андай бир өңчөй мүчөлөрдүн арасына үтүрлүү чекит коюлат.

Мисалы: *Күлүк таптап чапкан саяпкерлерди; кыраан таптап салган мүнүшкерлерди; тайган агытып, аскадан аркар аткан мергенчилерди; алтын, күмүштү дүкөнүндө иштеткен зергерлерди; деле толгон өнөрлүү, шыктуу, кунттуу кишилерди* Чыныбек өзүнө коңшу кондурад. (Т. С.)

Айыл чарба кызматкерлеринин кеңешмесине *Тян-Шань, Ысык-Көлдүн талыкпас малчылары; сары өзөн Чүйдүн кажыбас кызылчачылары, данчылары; түштүктүн мээнеткеч пахтачылары менен Таластын тамекичилери* катышты. («СК».)

Кош чекит

Кош чекит, негизинен, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн жана жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ичинде коюлат. Татаал сүйлөмдүн ичинде коюлган *кош чекит* өзүнөн кийинки сүйлөм өзүнөн мурунку сүйлөмдүн маанисин чечмелеп, толуктап, тактап турарын; жөнөкөй сүйлөмдөгү *жалпылагыч мүчөдөн* кийин коюлган кош чекит өзүнөн кийин ал жалпылагыч сөздүн маанисин чечмелеп көрсөтө турган бир өңчөй мүчөлөрдүн бар экенин алдын ала эскертип турат.

1) Кош чекит жалпылагыч сөздөн кийин коюлат. Кээде сүйлөмдөгү бир өңчөй мүчөлөрдөн мурун же кийин жалпылагыч сөз кошулуп айтылат. Жалпылагыч сөз мазмуну жагынан өзүнөн кийинки же мурунку бир өңчөй мүчөлөр

туяндурган түшүнүктөрдү ичине камтыган жалпы түшүнүктү билдирет. Мааниси боюнча жалпылагыч сөздөр жалпыланган кеңири түшүнүктү билдирет, бир өңчөй мүчөлөр болсо ошол кеңири түшүнүктүн ичине кирген жекече түшүнүктөрдү билдирет.

Көбүнчө экиден сегизге чейинки *жамдама сан атоочтор, баары, бүткүл, булар* деген ат атоочтор, ошондой эле *айрым толук маанилүү сөздөр*¹⁵ жана сөз *айкаштары* жалпылагыч сөз катары келе алышат.

Жалпылагыч сөздүн бир өңчөй мүчөлөрдөн мурун же кийин келишине карай кээде кош чекит, кээде сызыкча коюлат.

1) Жалпылагыч сөз бир өңчөй мүчөлөрдөн мурун келсе, оозеки сөздө жалпылагыч сөздөн кийин эскертүү маанисиндеги тыным болот да, андан кийин бир өңчөй мүчөлөр саналып айтылат. Жазууда жалпылагыч сөздөн кийин кош чекит коюлат. Кош чекиттин милдети андан кийин жалпылагыч сөздүн маанисин чечмелеп көрсөтө турган бир өңчөй мүчөлөр саналып айтыларын эскертүү болуп эсептелет:

Үйдөгүлөрдүн баары: баятан кызуу сөзгө кирип калган *эки абышка*, алардын жанында отурган *инилерим* жана *анам* менин эмне иш менен элек болуп жатканыма көңүл бурушкан жок. («Ала Тоо».)

Биздин урааныбыз булар: тынчтык, бир туутандык, достук. («Жаш лен.») Биздин айылда дыйкан чарбасын уюштургандар төртөө: Өмүрбек, Жакып, Жумак, Жусуп.

Жайында Ысык-Көлгө көптөгөн канаттуулар: өрдөк, каз, ак куулар учуп келет.

¹⁵ Шапиро А.Б. Основы русской пунктуации. М.,1955, 243-6.

Енисей жана анын куймалары менен көп жүктөр: карагай, эгин, таш көмүр, нефть продуктылары ташылат.

Кыргызстандын шаарлары менен кыштактарында маданий-агартуу мекемелери: маданият үйлөрү, китепканалар, музейлер, клубдар көбөйдү. («СК».)

Эгерде бир өңчөй мүчөлөр адамдын энчилүү аттарынан же географиялык энчилүү аттардан болуп, алардын алдында алар үчүн жалпы болгон аныктооч сөзү болсо, бирок ал аныктоочтон кийин кыска тыным болбой, өзүнөн кийинки бир өңчөй мүчөлөр менен тыгыз байланышта айтылса, анда ал жалпылагыч мүчө болбой, аныктоочтук милдетти аткарып калат. Мындай учурларда ал сөздөн кийин *кош чекит* коюлбайт.

Мисалы: Койлордун төлүн чыгашасыз асыроодо алдыңкы чабандар *Ормуш, Сейит, Үсөнкулдар* башкаларга үлгү көрсөтүүдө.

Кыргызстандын атактуу жайлоолору *Арпа, Ак-Сай, Суусамыр, Каркыра* мал үчүн өтө жайлуу, кооз жерлер.

2) Бир өңчөй мүчөлөрдүн алдындагы жалпылагыч сөздөн кийин мисалы, атап айтканда, тактап айтканда деген сыяктуу кириңди сөздөр келсе, кош чекит бул сөздөрдөн кийин коюлат, мурун үтүр коюлат.

Мисалы: Биздин талаада айдала турган өсүмдүктөрдүн көпчүлүгү, мисалы: таруу, жүгөрү, буурчак, күн карама, зыгыр жана толуп жаткан ушул сыяктуулар бир жылдык өсүмдүктөр болуп эсептелет. («Ботаника» окуу китеби.) Бизге тааныш өсүмдүктөрдүн, мисалы: буудайдын, сулунун, таруунун, жүгөрүнүн, буурчактын, зыгырдын жана башкалардын уруктары бири-биринен түстөрү, формалары, чоңдугу ж.б. жагынан да айырмаланышат. («Ботаника») Экинчи бир өсүмдүктөр, этап айтканда: таруу, жүгөрү,

бадыраң, ашкабак күндүн нуру топуракты абдан ысытып, жана жазгы суук коркунучу өтүп кеткен убакта себилет. («Ботаника») Ал заттар үч топко, атап айтканда: белокторго, углеводдорго, майларга бөлүнөт. («Кишинин анатомиясы жана физиологиясы» окуу китеби.)

3) Жалпыланган маанидеги сүйлөмдүн мазмунун цифра же тамгалар менен номерленип, саналып айтылган бир нече сүйлөмдөр же сөз тизмектери чечмелеп турса, жалпы маанидеги биринчи сүйлөмдөн кийин кош чекит коюлат. Кош чекиттин милдети өзүнөн кийин бир нече сүйлөм саналып айтыларын алдын ала эскертүү болуп эсептелет. (Саналып айтылган сүйлөмдөрдүн аягына коюлуучу тыныш белгилери жөнүндө *Үтүрлүү чекит* бөлүмүн караңыз.)

Аймагы аркылуу автомобиль жолдору өткөн жер ээлери жана жерди пайдалануучулар буларга милдеттүү:

а) көпчүлүк пайдалануучу автомобиль жолдоруна кирүүчү жана андан чыгуучу жолчолорду техникалык жактан оң абалда кармоого;

б) жан жолдорду, жөө киши жүрүүчү жолдорду акырчикирден, баткактан жана кардан тазалоого;

в) бойлорунда тигилген бак-даракты сактоого жана тиешелүү тартипте күтүүгө;

г) жолдун чекелериндеги тосмолорду жана курулмаларды оң абалында кармоого;

д) жолдон 50 метр аралыкта таш, куурай, чөп-чар жана башка материалдардын жыйналышына жол бербөөгө.

Өсүмдүктү түрдүү табигый шарттарга үч жол менен көндүрүүгө болот:

1) кыйыштыруу жолу менен;

2) аргындаштыруу жолу менен;

3) өсүмдүктөргө тышкы чөйрөнүн шарттары аркылуу таасир кылуу жолу менен. («Ботаника»)

4) Кээ бир байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн биринчиси жалпыланган түшүнүктү билдирет да, экинчиси анын маанисин толуктап, тактап, чечмелеп, конкреттештирип турат. Оозеки сөздө мындай түзүлүштөгү татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жалпыланган маанидеги биринчи жөнөкөй сүйлөм менен анын маанисин толуктап, тактап турган экинчи сүйлөмдүн арасында кыска тыным болот. Жазууда биринчи сүйлөмдөн кийин (тыным болгон жерге) кош чекит коюлат; ал белги өзүнөн кийин татаал сүйлөмдүн аягы дагы улантаыларын алдын ала эскерттип турат.

Мисалы: *Командованиенин тапшырмасы аткарылды:* жолдор буулду. («ЖЛ».) *Анын мойнунда тагылган кызматы бар:* ал – айылаткомдун катчысы. (Т. С.) *Айткандай эле, Жамийла тынч отура алган жок:* акыры үнүн созолонтуп ырдап жиберди. (Ч. А.) *Макар Петрович, сага айтарым бир сөз:* акыры бул экөө мастер деген наамга ээ болушсун. (К. Бек.)

5) Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы экинчи сүйлөм биринчи сүйлөмдө айтылган ой-пикирдин себебин көрсөтсө, биринчи сүйлөмдөн кийин кош чекит коюлат:

Мен бирпас тук этип алып, сарайга жөнөйм: уйларга жем-чөп сала турган маал жакындап калды. (Т. Абд.) *Кыш анча катаал эмес:* кар калың жаткан менен, суук жок. (Т. С.) *Анын кай тараптан келгенин да билүү кыйын:* изди жамгыр жууп кеткен. (Ч. А.) *Оорусу мурдагысынан күчөп калыптыр:* жөтөлгөн сайын өпкөсүнөн кан кетет. (К. Б.)

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы биринчи сүйлөмдүн маанисин ар турдүү түзүлүштөгү сүйлөмдөр толуктап, тактап турат.

а) Бир жөнөкөй сүйлөм чечмелейт:

Билип алгыла: дүйнөдө туулуп-өскөн жер кымбат. (К. Бект.) *Бирок жумуш оор болду:* участкада таштар, отоо чөптөр, чийлер бар эле. (К. Б.)

б) Бир нече жөнөкөй сүйлөм чечмелейт:

Эми бир таң калган жерим – бул: ушул ишти эч ким билбейт, эч ким байкабайт, кандайча болгонун сезбей да калдык. (Ч. А.) *Россия мамлекети жер шарынын эки бөлүгүнөн орун алган:* бир бөлүгү Европада, экинчи бөлүгү Азияда.

в) Татаал сүйлөмдөр чечмелейт:

Ошол күндөрү ал капкара болуп күйүп кетти. *Көрсөң эсиң чыгат:* эриндери кан жарылып, жаактары шимилип, сакал-мурут жыш басып өсүп кеткен. (Ч. А.) *Касым өзүнчө ой бөлүшкөндөй кобурап койду:* эми эртерээк эгин-тегинди жыйнап алыш керек, болбосо кар астында калат. (Ч. А.)

г) Биринчи сүйлөмдүн маанисин бир тутумдуу сүйлөмдөр чечмелейт

Күздүн күнкүдөн бетер ал жеңил кийинген: бутунда базар өтүк, үстүндө жука баркыт бешмант, башында эскирээк калпак. (Т. С.)

д) Бир өңчөй мүчөлөр да чечмелеп айтылат:

Зарылдын үй-ичи төрт-беш киши эле: энеси Айымжан, атасы Табылды, анын келинчеги Бурма жана Зарыл. (Т. С.) *Бирдиктүү дүйнөлүк океан төмөнкү бөлүктөрдөн турат:* Тынч океан, Атлантика океаны, Инди океаны жана Түндүк муз океаны. («Физикалык география».)

б) Кош чекит тике сөздүн алдында келген төл сөздөн кийин коюлат.

Оозеки сүйлөөдө төл сөздөн кийин кыска тыным болот. Жазууда тике сөз тырмакчага алынат, же алдынан сызыкча коюлуп, тырмакчага алынбай жазылат (тике сөз менен төл

сөздө коюлуучу тыныш белгилери жөнүндө *Тике жана төл сөздөргө коюлуучу тыныш белгилер* караңыз):

Чарчаңкы кыймыл менен нан туурап жатып ал: «Ысык эле бойдон экен. Ал, апа, жаңы буудайдын нанынан биринчи ооз тийгин», – деди. (Ч. А.)

Катар тартып кыштактан бери чыккан балдарды көрүп: “Келе жатышкан экен, садагалар”, – деп, Жапар кубанды. (К. Б.)

Акылбек үнүнүн бардыгынча кыйкырып:

– Жолдоштор! Унчукпагыла, Ормуш ырдайт! – деди. (Н. Б.)

Сызыкча

Сызыкчанын милдети сүйлөмдүн ички бөлүнүшүн көрсөтүү жана сүйлөмдүн кийинки бөлүгүн алдыңкы бөлүгүнөн бир аз арылатып туруу болуп эсептелет. Сызыкча окуучунун көңүлүн сүйлөмдүн биринчи бөлүгүнө бир аз токтотуп, кийинки бөлүгүнө өтүүнү кыска убакытка созот.

1) Жалпылагыч сөз (жалпылагыч мүчө) бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин келгенде, оозеки сөздө алар кыска тыным аркылуу бири-биринен ажыратылып айтылат. Жазууда бир өңчөй мүчөлөр менен жалпылагыч мүчөнүн ортосундагы чекти ажыратуу үчүн *жалпылагыч мүчөдөн мурун* сызыкча коюлат. Бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин келген жалпылагыч сөз өзүнүн алдындагы бир өңчөй мүчөлөрдү маани жагынан жалпылап көрсөтүү менен, экинчи жагынан, саналып айтылган мүчөлөрдүн аяктагандыгын да билдирет.

Бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин келүүчү жалпылагыч мүчөнүн милдетин көбүнчө *экиден сегизге чейинки жам-дама сан атоочтор, баары, бүткүл* деген сыяктуу жалпылагыч ат атоочтор жала *айрым толук маанилүү сөздөр* аткарат.

Атам да, апам да, чоң ата да – баары тең талаада иштешчү. («Асаба».) Бүбүш, Самтыр, Сапарбай, Мендирман – төртөө төрт топко бөлүнүштү. (Т. С.) Аялдар агартуу менен саламатыкты сактоодо, илим менен техникада, адабият менен искусстводо – бардык жерде жемиштүү эмгектенүүдө. («СК».)

Жалпылагыч сөздөн мурда келген бир өңчөй мүчөлөр үч же андан көп санда болсо, кээде стилдик максатта алардын бир-экөө айтылбай да калат, бирок анын кайсы сөз экендиги жалпылагыч мүчөнүн аягындагы жак уландыдан же мурунку сүйлөмдөн белгилүү болуп турат.

Мындай учурда да жалпылагыч сөздөн мурун сызыкча коюла берет: Байбичем, уулум, келиним – төртөөбүздүн жаздан берки эмгегибиз сууга акты. (К. Ж.)

Макиш, Акия бучук – үчөөбүз эртеңки жумуштан деги кеч калбайбыз. (Т. С.) Эргеш, Арзымат – үчөө жолго чыкты. (К. Ж.)

Эгерде эки бир өңчөй мүчөнүн экинчиси айтылбай калып, биринчисинен кийин эле жалпылагыч сөз («экөө» деген) келсе, андан мурун сызыкча коюлбайт,

Ал жалпылагыч сөз өзүнүн алдындагы сөз менен бирдикте туруп, сүйлөмдүн тутумдаш мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Мисалы: Анда Сейде экөө там салып жаткан. (Ч. А.) Кечээ Бурул байбиче экөөңө он кило ун тарттырып койгом. (К. О.)

(Жалпылагыч сөздөн кийин кош чекиттин (:)) коюлушу жөнүндө *Кош чекит* бөлүмүн караңыз.)

2) Сызыкча ээ менен баяндоочтун (ээнин тобу менен баяндоочтун тобунун) ортосуна коюлат.

Сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин этиштер гана эмесе, атооч сөздөр да аткараны белгилүү. Баяндоочтун милде-

тин сын атооч, сан атоочтор аткарганда, алар ээнин сыпаттык, сандык белгилерин көрсөтүп, грамматикалык жагынан жана мааниси боюнча ээ менен тыгыз байланышта айтылат. Ошондуктан мындай баяндоочтуу сүйлөмдөрдө ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча коюунун зарылчылыгы болбойт. Мисалы: Бүгүнкүмдөн эртеңким сонун. (Т. С.) Фермерлердин кою **беш жүз**.

Ал эми зат атоочтор, ат атоочтор баяндоочтук милдет аткарганда, аларга көбүнчө *жак мүчөлөрү* жалганып, же *кызматчы сөздөр* айкашып айтылат, же болбосо *жатыш, чыгыш* жөндөмөлөрдө колдонулат.

Мисалы: Мен айылда **агрономмун**. Жаштарга үлгү болуучулар **силерсиңер**. Ал согушка чейин **мугалим эле**. Керимдин ата-энеси **шаарда**. Институттун студенттеринин көбү **айылдан**.

Бул көрсөтүлгөн тилдик каражаттар зат атоочтордон жана ат атоочтордон болгон баяндоочторду баяндооч катары толук уюштуруп, алардын баяндоочтук милдетин бекемдеп турат. Ошол себептүү аягына жогоруда көрсөтүлгөн грамматикалык формалар жалганган зат атоочтор баяндоочтун ролунда колдонулганда да, ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлбайт.

Кыргыз тилинде сүйлөмдүн ээ менен баяндоочунун ортосуна (ээнин тобу менен баяндоочтун тобунун ортосуна), негизинен, **төмөнкү учурларда сызыкча коюлат**:

1) Сүйлөмдүн ээси да, баяндоочу да **атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон** болсо, ээ менен баяндоочтун (ээнин тобу менен баяндоочтун тобунун) ортосуна сызыкча коюлат.

Баяндоочтун милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атооч аткарганда, анын аягында баяндоочтук белги болгон жак уланды болбойт. Мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдө атооч

жөндөмөдөгү зат атооч сүйлөмдүн ээси же баяндоочу экендиги алардын орун тартибине негизделип гана аныкталат: мурун орун алган атооч жөндөмөдөгү зат атооч – сүйлөм ээси, сүйлөмдүн аягында орун алган атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч баяндооч болот. Оозеки сөздө мындай сүйлөмдөрдүн ээсинен кийин ажыратуучу тыным болот да, андан кийин сүйлөмдүн баяндоочу, баяндоочтун тобу улантылып айтылат. Мисалы: **Билим – таалай, билим – ырыс, билим – кен. Билим – кайрат, билим – кубат, билим – дем.** (Н. Б.) (Сызыкча ээ менен баяндоочтун ортосуна коюлду.) **Эл мугалими** – жаштардын ишенимдүү **тарбиячысы.** (Сызыкча ээ менен баяндоочтун тобунун ортосуна коюлду.) Быйыл эгинден мол түшүм алган **фермер** – тигил четте отурган **жигит.** (Сызыкча ээнин тобу менен баяндоочтун тобунун ортосуна коюлду.)

Жеримдин **суусу – дары, таштары – алтын,** жыргалда, эркиндикте жашайт калкым. (М. А.) **Фрунзе** – учкан уям, сүйгөн калаам. (А. О.) **Акыл – тозбоочу тон, илим – жоголбоочу кен.** (Макал.) Өмүрдүн **кубанычы – эмгек.**

2)Ээнин милдетин заттык маанидеги **атоочтук** аткарып, баяндоочтун милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атооч аткаарса, же ээнин милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атооч аткарып, баяндооч **затташкан атоочтуктан** болсо, ээнин тобу менен баяндоочтун тобунун арасына сызыкча коюлат.

Мисалы: Алтын билим, өнөрдүн

Сүтүн **берген – мугалим.**

Аябастан эмгекке

Күчүн **берген – мугалим.**

Элди да, жерди да **көгөрткөн – эмгек.** Чабан мал четинде жүрсө да, **окуганы – китеп, газета, журналдар, укканы – радио.** («СК».) Талантты да, акылды да **берген –**

калк. (Ш. Б.) Менин барып турган душманым – согуш баштагандар. (Ч. А.)

3) Ээнин милдетин «деген» сөзүнүн кошулуп айтылышы менен уюшулуп айтылган *сөз айкашы* аткарып, баяндоочу атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон болсо да, андай түзүлүштөгү ээ менен бандоочтун ортосуна сызыкча коюлат:

Көрдүм деген – көп сөз, көрбөдүм деген – бир сөз. (макал) Жайыттын тартибин **бузуу деген** – малдын саламаттыгын бузуу деген **сөз.** (Н. Б.) **Ударниктер дегенибиз** – жумушчу табынын алдыңкы катардагы **кишилери.** («СК».)

4) Ээнин милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атооч, баяндоочтун милдетин -ган формасындагы атоочтук аткарса, жана оозеки айтууда ээден кийин ажыратуучу тыным жасалып, андан кийинки баяндооч өзгөчө белгиленип айтылса, жазууда ошол тыным болгон жерге, ээ менен баяндоочтун ортосуна, *сызыкча* коюлат:

Өлгөндүн жазасы – көмгөн. (макал)

5) Ээнин милдетин да, баяндоочтун милдетин да *таандык формадагы атоочтук* аткарса, экөөнүн ортосуна сызыкча коюлат.

Мисалы: Жаш жигитган **уялганы – өлгөнү**, жаш чыбыктын **ийилгени – сынганы.** (макал) Ушинтип **демилге кылганы – эр-азамат болгону.** (макал)

6) Сүйлөмдүн ээси таандык формадагы, атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон болуп, баяндоочу таандык формадагы атоочтуктан болсо, же тескерисинче, ээси таандык формадагы атоочтуктан болуп, баяндоочтун милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атооч аткарса да, баш мүчөлөрдүн ортосуна *сызыкча* коюлат.

Мисалы: Менин **жазыгым** – зарлап бараткан Айнага **кол бергеним**. (Т. С.) Байдын **карманары** – **малы**, кедейдин **карманары** – **жаны**. (макал) Жамандын жан **жыргатары** – **уйку**. (макал)

7) Ээнин милдетин атооч жөндөмөдөгү (көбүнчө таандык формадагы) зат атооч аткарса, баяндоочтун милдетин кыймыл атооч аткарса, же тескерисинче, ээси кыймыл атоочтон, баяндоочу атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон болсо, ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлат:

а) Шамбеттин **милдети** – колхоздун өзүнө электр станциясын куруу. (Т. С.) Ар бир жаштын ыйык **милдети** – Ата мекенди коргоо. («СК».) – Апа, менин **милдетим** – Ата журтту **коргош**, элиме жан аябастан **кызмат кылыш**. (Ч. А.) Антип баргандагы **ниетим** – Карыпка **жардам берүү**. (Ш. Б.)

б) Жергебизди **жашылдандыруу** – бүткүл элдик **иш**. («СК».) Көздөгөн максатка жетүү — кандай **бактылуулук**. Чоң энемди **багуу** – эми менин **милдетим**. (К. Жусупов.)

Кээде атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон же кыймыл атоочтон болгон баяндоочтун тобуна «**бул**», «**ал**» деген ат атоочтор кошулуп айтылып, баяндоочко күчөтүү, тактоо маанисин берет жана ээнин тобу менен баяндоочтун тобунун ортосундагы бөлүнүүнү дагы күчөтөт. Оозеки сөздө «**бул**», «**ал**» деген сөздөрдүн алдында ачык тыным болот, жазууда сызыкча алардан мурун коюлат:

Бирдиктүүлүк – **бул** жашоо, бирдиктүүлүк – **бул** күч, бирдиктүүлүк – **бул** жениш. («СК».) Келген каттарды окуп бериш жана жооп жазыш – **ал** менин милдетим (Ч.А.) Чолпонду көздөй космостук ракеталарды учуруу – **бул** эң сонун илимий, техникалык эр жүрөктүүлүк. («СК».)

8) Баяндоочтун милдетин заттык мааниде колдонулган сын атоочтор аткарса, ээ менен баяндоочтун ортосуна

сызыкча коюлат: Кемел алып келген гул – **кызылы**. Салыйдын жоолугу – **сарысы**. Ильястын пальтосу – **карасы**. Шаршенин иниси – **кичинеси**.

9) Ээ да, баяндооч да эсептик сан атоочтон болсо, бирок баяндоочу кандайдыр бир заттын конкреттүү санын көрсөтпөй, жалпы эле абстракттуу сандык түшүнүктү билдирип турса, оозеки сөздө алардын ортосунда ачык тыным болот; жазууда ал тыным болгон жерге сызыкча коюлат.

Мисалы: **Беш жерде беш – жыйырма беш. Эки он – жыйырма**. Он алтынын жартысы – **сегиз**.

Эскертүү: Эгерде сүйлөмдүн ээси зат атоочтон болуп, эсептик сан атоочтон болгон баяндоочу анын конкреттүү санын көрсөтүп турса, ээ менен баяндооч өз ара тыгыз байланышта айтылат да, араларында тыным болбойт. Мындай учурда ээ менен эсептик сан атоочтон болгон баяндоочтун арасына сызыкча коюлбайт.

Мисалы: Тандалган **балдар жыйырма беш**. (К. Ж.) Фермердин **кою беш жүз**.

10) Баяндоочтун милдетин *шилтеме ат атоочтор* аткаrsa, же I, II *жактагы жактама ат атоочтор* аткарып, бирок аларга *жак мүчө уланбай турса*, оозеки айтууда ээден кийин **ажыратуучу тыным болот** да, андан кийин баяндоочтун тобу айтылат. Жазууда ошол тыным болгон жерге сызыкча коюлат.

Мисалы: Азыркы кездеги аттардын тулпары – **ушул**. (К. Жусупов) Мына, Чаргындын артынан айтылган ушактардын эң заардусу – **ушул**. (Т. С.) Алым деген жигит – **ошол**. (К. Ж.) Улуу кызынын көргөн күнү – **бул**. (Ч. А.) Өлүмдү билбеген, душманга башын ийбеген баатырлардын тукуму – **мен!** (К. Ж.) Иштин баарын бүлдүргөн – **сен!**

11) Сүйлөмдүн ээси бир нече сөздүн айкашынан түзүлгөн **тутумдаш ээ болсо**, анын мазмунун **бүтүндөй бир**

сүйлөм чечмелеп туюндуруп турса да, ал тутумдаш ээден кийин **сызыкча** коюлат.

Мисалы: *Болгон жаңылык – Зейнеп кыз төрөдү.* (К. О.) *Кийин анын бир билгени – оозуна бирөө суу куйду окшойт.* (Ч. А.) *Өзүңдөн бир суранарым – ушул таарынчыңды мага айтпачы, Сапаш.* (Т. С.) *Сиздерден көптөн-көп өтүнгөнүм – суроомду айтып бүтүшкө уруксат эткиле?!* (Т. С.) *Бир жаман жери – бат эле сыр алдырып коюп, бардыгынан кагылып калат.* (Н. Б.) *Сенин бир жакшы жериң – чыдамдуусуң.* (Н. Б.)

12) Кээде сүйлөм башында келген айрым бир атооч сөздөр удаа эле өзүнөн кийинки сүйлөмдүн башында да кайталанып айтылат да, ал кийинки сүйлөм өзүнүн алдында турган сөзгө кошумча түшүнүк, кошумча аныктама берип турат. Мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдү айтканда, сүйлөм башында турган биринчи сөздөн кийин аччык *тыным* болот, жазууда ал жерге **сызыкча** коюлат:

Бала – баланын иши чала. **Бөлөм – бөлөм үчүн** өлөм. **Жолдош – жолдошко** кыянаттык кылган оңбос. (макалдар)

13) Баяндоочтун милдетин аткарып турган атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочко жардамчы сөз айкашып турса, же андай баяндоочко *суроо, күдүк, жак уландылары* жалганып айтылса, ээ менен баяндоочтун ортосуна **сызыкча коюлбайт**, себеби мындай учурда баяндооч болуп турган сөз баяндоочтук белгиге толук ээ болуп, ээ менен тыгыз байланышта айтылат, алардын ортосунда тыным да болбойт:

Мисалы: Уркуя ушакка жакын **аял эле.** (Н. Б.) Тигил Алымдын **үйүбү?** (К. Ж.) Алар силердин **жолдошуңардыр.** (Т. С.) Мен университеттин **студентимин.**

Эскертүү: Ээ менен баяндоочтун гана айкашынан түзүлгөн жалаң сүйлөмдөгү *ээнин милдетин аткарган сөз*

өзүнөн кийинки баяндоочтун составында да кайталанып, ага терс маанидеги «эмес» жардамчы сөзү айкашып айтылса, жанаша келип калган ал эки бирдей сөздү бири-биринен ажыратып туруу үчүн, ээ менен андай түзүлүштөгү баяндоочтун (жардамчы сөз айкашып айтылган баяндоочтун) ортосуна **сызыкча** коюла берет.

Мисалы: **Сулуу – сулуу эмес, сүйгөн сулуу.** (макал)

Эскертүү: Жогоруда белгиленгендей, сүйлөмдүн баяндоочу атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон болсо, бирок ээ менен баяндоочтун ортосуна *киринди сөз*, кээ бир *бөлүкчөлөр* кошулуп айтылса, алардын ортосуна **сызыкча** коюлбай калат.

Салыштыр: **Омор – таланттуу композитор. Омор, менимче, таланттуу композитор. Асан – мугалим. Асан да мугалим.**

Сызыкча обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдө коюлат

Обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр дайыма сүйлөмдүн баш же айкындооч мүчөлөрүнөн кийин келип, анын маанисин толуктап, тактап көрсөтөт. Оозеки сөздө түшүндүрмө мүчөнүн баш жагында жана аякталышында кыска тыным болот. Эгерде түшүндүрмө мүчө бир сөздөн же сөз айкашынан болсо, жазууда дайыма анын эки жагынан **үтүр** коюлат: Биз, **пахтачылар**, пахтадан мол түшүм алуу үчүн талыкпай эм-гектенип жатабыз. Биз, **агартуу майданында иштегендер**, жаштарга билим жана тарбия беришибиз керек.

Айрым учурларда обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдө сызыкча да коюлат

1) Обочолонгон түшүндүрмө мүчө же аныкталып турган сөз бир өңчөй мүчөлөрдөн болсо, түшүндүрмө мүчөнүн

алдына **сызыкча**, түшүндүрмө мүчөдөн кийин **үтүр** коюлат. Эгерде мындай учурда да түшүндүрмө мүчөнүн эки жагынан үтүр койсок, анда сөздөрдүн аралыгы жалаң үтүр менен ажыратылып, натыйжада аныкталгыч менен түшүндүрмө мүчөнү бири-биринен ажыратуу иши татаалданар эле. Бул жерде обочолонгон түшүндүрмө мүчөнүн алдына коюлган сызыкчанын милдети аныкталып турган сөздү бир өңчөй түшүндүрмө мүчөлөрдөн, же тескерисинче, бир өңчөй аныкталгычтарды бир сөздөн же сөз айкаштарынан турган түшүндүрмө мүчөдөн ачык ажыратып туруу болуп эсептелинет:

а) **Биз силерге – жумушчуларга, атактуу малчыларга, айыл чарба адистерине**, кайрылып жатабыз. («СК».)

б) Атактуу окумуштууларга, инженерлерге, техниктерге – **космос кораблин түзгөндөргө**, урмат жана даңк! («СК».) *Керим, Зулайка, Эркинбек* – **биздин үлгүлүү окуучуларыбыз**, мектепти ийгиликтүү бүтүрүштү.

2) Эгерде обочолонгон түшүндүрмө мүчөдөн кийин удаа бир өңчөй мүчөлөр катар келсе, түшүндүрмө мүчөнү өзүнөн кийинки бир өңчөй мүчөлөр менен чаташтырбоо үчүн жана аны бир өңчөй мүчөлөрдөн даана ажыратып туруу үчүн, обочолонгон түшүндүрмө мүчөдөн кийин **сызыкча**, мурун **үтүр коюлат**:

Биз, дыйкандар - дан, сүт, эт камдасак, жумушчулар биз үчүн кездеме, соко, темир тырмоо, араба, ар түрдүү шаймандарды камдайт. (Т. С.)

Бүткүл элдик майрамга, **Космонавтика күнүнө** – окумуштуулар, конструкторлор, инженерлер, техниктер жана *жумушчулар* «Ай – 14» автоматтык станциясын учурууну арнашты. («СК».)

3) Айрым учурларда бир сөздөн же сөздөрдүн тизмегинен турган обочолонгон түшүндүрмө мүчөнү өзгөчө белгилеп, логикалык басым менен дааналап көрсөтүү максатында анын алдына **сызыкча**, кийин **үтүр**, же болбосо эки жагына тең сызыкча коюуга болот:

Элибиздин даңктуу *майрамын* – **Конституция күнүн**, эмгектеги зор ийгиликтер менен тосуп алалык! *Чыңгыз Айтматовдун* – **Кыргыз Республикасынын эл жазуучусунун** — чыгармалары дүйнө жүзүндөгү көптөгөн тилдерге которулду.

Сызыкча баяндоочу кыскартылган сүйлөмдөрдө коюлат

Кээде сүйлөмдү кыска жана ыкчамдатып айтуу максатында сүйлөмдүн баяндоочу түшүрүлүп айтылат. Мындай учурда кыскартылып калган баяндоочтун кайсы сөз экендиги ошол эле сүйлөмдүн жалпы маанисинен белгилүү болуп турат. Мындай түзүлүштөгү сүйлөмдү айтканда, сүйлөмдүн ээсинен кийин кыска тыным (пауза) болот, жазууда ал жерге (ээ менен айкындооч мүчөсүнүн ортосуна) **сызыкча** коюлат:

Эр азыгы – элден, бөрү азыгы – жолдон. Эр – тууган жерине, ат – тойгон жерине. Болыктын тиричилиги – суу менен. Бирдики – миңге, миңдики – түмөнгө. (макалдар)
Механизация – фермаларга. Эгин – мамлекетке. Илимдин жетишкендиктери – өндүрүшкө. (газетадан).

Сызыкча суроо-жооп (диалог) иретинде айтылган сүйлөмдөрдө коюлат

Суроо-жооп иретинде айтылган сүйлөмдөрдө ар бир сүйлөм жаңы жолдон сүйлөм башынан **сызыкча** коюлуп жазылат:

- Амансыңбы, жолдош Яровой?
- Аманчылык. Иш кандай?
- Жакшы.
- Эмне жаңылыктар бар? – деди Яровой.
- Жаңылык деле жок.
- Суусамырда той болду дешет, ал кандай? – деп, укканынын чындыгын билгиси келди.
- Ооба, чын. Чоң той болду. (Н.Б.)

Сызыкча байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө коюлат

Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы маанилик катыш жана алардын структуралык түзүлүшү түрдүүчө болот. Ошого байланыштуу алардын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына **үтүр**, кээде **үтүрлүү чекит**, айрым учурларда **кош чекит же сызыкча** коюлат. Мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдө *үтүр, үтүрлүү чекит, кош чекиттин* коюлушу жөнүндө ушул китепчинин *Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө үтүрдүн коюлушу, Үтүрлүү чекит, Кош чекит, Сызыкча* бөлүмдөрүн караңыз.

Сызыкча белгиси төмөнкү учурларда коюлат:

а) Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн экинчиси мааниси боюнча биринчи сүйлөмдө айтылган ойго **кескин түрдө карама-каршы** келген жыйынтыкты, иш-аракетти билдирсе, андай жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына **сызыкча** коюлат. Оозеки сөздө татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-биринен ачык тыным аркылуу бөлүнүп айтылат. Мындай маанидеги татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр түзүлүшү боюнча көбүнчө толук эмес кыска сүйлөмдөрдөн болот.

Мисалы: Үйдө баатыр – **жоодо жок.** (Макал.) Буту жок – **жүрөт,** тили жок – **сүйлөйт.** (Табышмак.) Айттым – **укпадың.** Мойнумду созом – **көрүнбөйт.** Турумбектин күйкөсүн каргага салып, таппай калдык. Ташка барабыз, бадалды карайбыз – **күйкө жок.** (Т. С.)

б) Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн экинчиси биринчи сүйлөмдө айтылган ойдун **жыйынтыгын, натыйжасын** билдирсе, ал эки жөнөкөй сүйлөмдүн ортосуна **сызыкча** коюлат:

Асманды кара булут каптады – **күн жаайт экен.** Биз согуштун зыяндуулугун билебиз – **согушка наалат.** («СК».) Мал баксаң, кой бак – **каймак кетпейт чарандан.** (Макал.) Алар акыры өлдүм дегендер – **жан аяшпайт.** (Т. С.) Ага-инилери, көңүлдөш адамдары тигил милиционер узатып бараткан байдын артынан кетишти – **мекеменин алдында эл суюла түштү.** (Т. С.) Сабатсыздыкты жоюу ийрими иштеди – **башта көзү туюк кишилер тамга тааныды.** (Т. С.)

в) Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы акыркы жөнөкөй сүйлөм өзүнүн алдындагы сүйлөмдө айтылган ойго **кошумча толуктоо, түшүндүрмө** маани берип турса, ал экөөнүн ортосуна **сызыкча** коюлат:

Жыгачка, темирге – экөөнө тең колу жөндөмдүү – **усталыгы бар.** (С. Ө.) Ушул жылы жаштар катарына мүчө болуп өткөнү жүрөт – **жашы он алтыда.** (Т. С.) Асман чаңыттап ала бүркөк турганы менен, түндөгү сыдырым жок – **суук күндөгүдөн бир аз кайта түшүптүр.** (Т. С.) Агаларым согушка кетип, кабар жок – **экөө тең үйлөнө элегинде кеткен.** (Ч. А.) Түшүм өз убагында жана кором-жосуз жыйналып бүтүүгө тийиш – **биздин колхоздору-буздун закону мына ушундай.** («СК».)

г) Кээде тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн экинчиси биринчи сүйлөмдө айтылган ойдун **себебин** көрсөтүп, маани жагынан бири-бирине себеп-натыйжалаган катышта болот. Оозеки сөздө мындай жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасында ачык тыным болот; жазууда экөөнүн ортосуна **сызыкча** коюлат:

Албетте, ага күнү-түнү ойлонууга туура келди – **ал совхоздун директору**. («СК».) Баягыда көшөгөнүн артынан анча жакшы байкабай калыптырмын – **тиктей бергенден уялгам**. (Ч. А.) Үйдөн чыгып кетишке кеч – **эшик тосулду**. (Т. С.) Силер станцияга узатабыз деп убара болбогула, балким, мен кайра кайтып да калармын – **тракторчу, комбайнчыларды бошото турган болуп жатат**.(Ч. А.)

Сызыкча шарттуу багыныңкылуу татаал сүйлөмдөрдө коюлат

а) Шарттуу багыныңкы сүйлөмдөн кийинки баш сүйлөм **күтүлбөгөн кескин көрүнүштү** билдирсе, жана айтканда ал эки сүйлөмдүн ортосунда ачык тыным болсо, арасына **сызыкча** коюлат. Мындай татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр көбүнчө толук эмес кыска сүйлөмдөрдөн болот.

Мисалы: Көзүмдү ачсам – **Жамийла**. (Ч. А.) Ачып жиберсе – **Самтыр** экен. (Т. С.) Мария чочуп ойгонсо – **түшү**. (Т. С.) Жакындап барып карасам – **түлкү!** (Т. С.) Абайласам –**сенсиң!** (Т. С.)

б) Татаал сүйлөм толук эмес кыска сүйлөмдөрдөн уюшулуп, биринчи сүйлөмү шартты, экинчиси андан чыга турган жыйынтыкты, натыйжаны билгизсе, жана оозеки речте ал жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосунда ачык тыным болсо, арасына **сызыкча** коюлат.

Мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөр көбүнчө макал-лакаптарда кездешет:

Отту көзөсө – **өчөт**, коңшуну козгосо – **көчөт**. Эксен эгин – **ичерсиң тегин**. Айгыр учунса – **ат болот**, ат учунса – **эт болот**. Ит жадаса – **үрөт**, киши жадаса – **күлөт**. Көп издесең – **табасың**, көп сурасаң – **аласың**. Иштесең – **тиштейсиң**. Жакшыга айтса – **билет**, жаманга айтса – **күлөт**. Улук болсоң – **кичик бол**, бийик болсоң – **жапыз бол**. Байтал минсе – **кулун жок**, саамал ичсе – **кымыз жок**. (Макалдар.)

в) Шарттуу багыныңкылуу татаал сүйлөм толук эмес кыска сүйлөмдөрдөн түзүлүп, анын тутумундагы экинчи сүйлөм (баш сүйлөм) маани жагынан биринчисине (багыныңкы сүйлөмгө) **кескин түрдө карама - каршы мааниде** айтылса, алардын арасына сызыкча коюлат; оозеки сөздө ал жөнөкөй сүйлөмдөр бири-биринен ачык тыным аркылуу бөлүнүп айтылат:

Тий десе – **тийбейт**, тийбе десе – **тиет**. Акмакка акыл айтсаң – **укпайт**, пайда кылсаң – **жукпайт**. (Макалдар.)

г) Кээде кыска түзүлүштөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдөн уюшулган татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы шарттуу багыныңкы сүйлөмдөн кийин келген баш сүйлөмдүн баяндоочу кыскарылып айтылат. Мындай учурда да ал эки жөнөкөй сүйлөмдүн арасына **сызыкча** коюлат:

Жаш келсе – **ишке** (кирет), кары келсе – **ашка** (кирет.) Аңгектен качсаң – **дөңгөккө** (урунасың.) Айтса – **жүрөккө** (тиет), чапса – **билекке** (тиет). (Макалдар.)

Кашаа белгиси

Сүйлөмдү жазып жаткан учурда андагы айтылган ойду толуктоо, тактоо, ал ой жөнүндө бир нерсени эскерте кетүү зарылчылыгы туулат. Ошол өңдүү зарылчылыктарды жүзөгө ашыруу максатында сүйлөм ичинде айрым бир сөз, сөз айкашы же бүтүн бир сүйлөм кыстырылып, кошулуп айты-

лат. Андай кыстырынды сөз же сүйлөм көбүнчө сүйлөм ортосунда, айрым учурда сүйлөм аягында келет; оозеки сөздө негизги сүйлөмгө караганда басыңкы үн менен айтылып, андан кыска тыным аркылуу бөлүнүп айтылат.

1. Жазуу сөзүндө андай кыстырынды сөз, сөз айкашы же сүйлөм эки жагынан **кашаага** алынып жазылат.

Негизги сүйлөмдүн ичине кийирилген кыстырынды сөз (сөз айкашы, сүйлөм) негизинен төмөнкүдөй маанини берет:

1) Мааниси көпчүлүккө кеңири түшүнүктүү болбогон сөзгө түшүндүрмө берет, бир тилдеги сөздү экинчи тилге которуп түшүндүрөт, же терминдин, сөздүн маанисин экинчи бир сөз менен ачып көрсөтөт:

Воронкасына (*куйгучуна*) суюлтулган күкүрт же туз кислотасы куюлат. Бул эритмени бууландыргандан кийин жез купоросунун (*көк таштын*) көгүлтүр кристаллдары калат. Атомдор (*химиялык элементтер*) химиялык белгилер менен туюндурулат. («Химия» окуу китеби.) Эл ичинде кадырман Какем (*Карымшак*) бул жерде Саадатты жактап өттү. (Т. С.)

2) Айтылган сөздүн же ойдун мазмунун толуктоочу, аныктоочу ар кандай кошумча маанилерди билдирет: Байланыштын (*почта, радио, телевидение, телефон жана телеграф*) бардык каражаттары дагы көбүрөөк өнүктүрүлөт. («СК».)

– Жолдош генерал (*генерал деген корпустун командири эле*), сизди шашылыш түрдө чакырыш жатат. (А. У.) Жапыз бойлуу солдат (*ал санитар эле*) Качикени эң четки бош койкага жаткырды. (А. У.) Бакма жаныбарлардан биз азык-түлүктөрдү (*эт, сүт, жумуртка*), кийимдерди тигүү үчүн материалдарды (*жүн, булгаары, мех*) алабыз. («Зоология»)

Ал киши адабиятты (*орус адабиятын, батыш жана чыгыш адабиятын*) жакшы билүүчү. (У. А.)

3) Негизги сүйлөмдө айтылган ойго карата болгон сүйлөөчүнүн ар кандай кошумча эскертүүсүн, мамилесин билдирет: Илгери бир жолу барганымда (*ал кезде эжебиз Данакан тирүү*), Алымбай чуркап жүргөн бала эле. (Т. С.) Койлордун жүнүн тез жана сапаттуу кыркуу, аларды сорттоо иши колхоздо (*төрагасы А. Парпиев, башкы зоотехниги Т. Якубов жолдоштор*) жакшы уюштурулган. («СК».) Берметти былтыркы жайда жайлоодон көргөндөн бери (аны мурун да көрүп жүргөн) Сарыгулга жаңы ой туулду. (У. А.)

Кыстырылып айтылуучу сүйлөмдөр кээде сүйлөм аягында да колдонулат.

а) Эгерде алдыңкы сүйлөм толук аяктап, аягына тиешелүү тыныш белгиси (*чекит, суроо, илеп же көп чекит*) коюлган болсо, анын маанисин толук сүйлөм тактап, толуктап турса, ал кошумчаланып айтылган сүйлөм кашаанын ичине алынып, баш тамга менен башталып жазылат да, аягына, жабыла турган кашаадан мурун, чекит коюлат. Анткени ал чекит ошол кашаанын ичиндеги сүйлөмгө гана тиешелүү:

Кара койчуну жиберсем болбойт. (*Кара койчу Сулаймандын жардамчысы эле.*) (У. А.) Сенин бегин, кудайың Баатыр экенин унутуп койдун беле? (*Алар Баатыр дешип Арыстанаалыны айтышат.*) (Т. С.)

– Отуруңуз! Тартип сактаңыз... (*Ал Калпакбай уулунун атын атайын атабады.*) (Т. С.)

б) Эгерде алдыңкы сүйлөмдүн аягына чекит коюлбай, ага удаалаш эле анын маанисин толуктоо, тактоо үчүн айтылган кошумча сүйлөм келсе, ал кошулуп айтылган сүйлөм кичине тамга менен башталып жазылып, кашаанын

ичине алынат. Чекит жабылган кашаанын *сыртына* коюлат. Себеби ал **чекит** кашаанын ичиндеги сүйлөмгө да, жана анын алдында турган сүйлөмгө да тиешелүү:

Жыл маалы курс окуса да, Самтырда баягы жалчылыктын уяндыгы бар (*жамандаганым эмес, кемчилигин билгизем*). (Т. С.) – Эрегиштен эр өлөт, журттун ээси (Гүлгаакы байбиче Барманды журттун ээси деп атоочу). (Т. С.) Кыдырбек жанындагы кол пулемётко отурду (*пулемётчик окко учкан эле*).

2. Драмалык чыгармалардагы ремарка (сүйлөөчүнүн жүрүш-турушу, кылык-жоругу ж.б. жөнүндөгү автордун түшүндүрмөсү) кашаага алынат:

Дмитрий (*Токтогулдун башын сүйөп*). Кел, суудан жут...

Токтогул (*Суудан жутуп*). Теңир жалгасын.

Нуржан Жүргүлө чайга. Карыпбек, сен жүрбөйсүңбү, секетиң. (*Нуржан менен Мамыр – экөө эшиктен капталышып калышат*.) (Т. Абд.)

3. Айрым көркөм адабий чыгармаларда кыстырынды сүйлөмдөр кээде эки жагынан *үтүр* менен ажыратылып жүрөт. Мисалы: Кызгангандыктан эмес, а *балким, кызганган да чыгармын*, кеп башкада. (Ч. А.) Кичи апам, *аны айылдагылар «иштерман» деп коюшат*, ээ бир дүйнөдө табылбаган карапайым, сонун киши да. (Ч. А.)

Биздин оюбузча, кыстырынды сүйлөмдү *үтүр* менен ажыратууга караганда, кашаанын ичине алуу ыңгайлуу, анткени кыстырылган сүйлөмдүн чеги ачык, даана көрүнүп турат.

4. Угуучулардын сүйлөп жаткан кишинин сөзүнө карата болгон ар кандай мамилесин билдирген сүйлөмдөр, сөз тизмектери кашаага алынат:

Биз партиябыздын улуу программасын сөзсүз аткарабыз! (*Узакка созулган кол чабуулар. Баары орундарынан турушат.*)

Тырмакча

Тырмакча, негизинен, төмөнкү учурларда колдонулат:

1) Тике сөз жалпы тексттен бөлүнбөй, анын ичинде берилсе, тырмакчага алынып жазылат:

Эмне үчүндүр башка сөз оозума келбей: «Ой, бул эмнең, балам», – дептирмин. (Ч. А.)

2) Айтылып жаткан ойго тактоо, толуктоо, бышыктоо маанисин берүү максатында сүйлөм тизмегине киргизилген макал, лакаптар тырмакчага алынат. Бирок анын алды-артына төл жана бөтөн сөзгө тиешелүү болгон тыныш белгилери (кош чекит, үтүрлүү сызыкча) коюлбайт.

Мисалы: «*Коноктун алдына аш кой, эки колун бош кой*» деген кеп бар го? (Т. С.) «*Душмандын сыртында болгуча, ичинде бол*» деген сөздүн чындыгы бар беле. (Т. С.) «*Эр жигит эл четинде, жоо бетинде*» деген ошол. Эрдик менен курман болуптур. (Н. Б.) Биздин бригаданын коллективи «*Бирөө бардыгы үчүн, бардыгы бирөө үчүн*» деген ураан астында эмгектенүүдө. («СК.»)

Эгерде элдик макалды сүйлөп жаткан киши **өзүнүн сөзү катары** пайдаланса, тырмакчага алынып, алды-артында төл сөзгө тиешелүү болгон тыныш белгилери (кош чекит, үтүрлүү сызыкча) коюла берет:

Амантур: “*Ар бир башта бир кыял, ал кыялды ким тыяр*”, – деди да, акырын ордунан козголду. (А. Уб.)

3) Сүйлөм ичине башка бирөөнүн сөзүнөн бөлүп алып киргизилген айрым сөздөр, сөз айкаштары тырмакчага алынып, кичине тамга менен башталып жазылат, бирок алды-артынан төл сөзгө тиешелүү тыныш белгилери (үтүрлүү сызыкча, кош чекит) коюлбайт:

Ошондогу жаштар кээ бирде азыр да мени «*бригадир ана*» дешет. (Ч. А.) Мен «*жаанга калыптыр*» дегенди угуп, чыдай албадым. (Н. Б.) Козубектин «*куру кайттым*» деген сөзү ийне менен сайгандай жүрөктөрүнө такалды. (К. Б.)

4) Чыгарманын ичинде келтирилген бирөөнүн каты тырмакчага алынат:

Өзүнүн илимий иштери боюнча Москвада көп убакыт кармаларын жазып, андан нары катында мындай дептир:

«...Кымбаттуу иним, канчалык зарыл жумуштарым болбосун, бардыгын жыйнаштырып таштап, мен ушул катты жазууну туура таптым... Эгерде ушунда айтылгандар сизди кызыктырса, анда өз чыгармачылыгыңызга пайдаланууну суранам, анткени бул мен үчүн гана эмес, биздин жалпы ишке, көпчүлүккө, өзгөчө жаштар үчүн керек го деп эсептеймин...» (Ч. А.)

5) Өзүнүн түз маанисинде эмес, каймана мааниде же какшык, мыскыл маанисинде колдонулган сөздөр тырмакчага алынат:

Бүтүмгө келишкен «*жакшыларды*» Саадат бээ союп коноктоду. (Т. С.) Чортонду Баатырбек баш болгон бир катар «*мыктылар*» жек көрүшчү. (Т. С.)

б) Завод, фабрика, ишканалардын, китеп, газета, журналдардын, ыр, күүлөрдүн, орден, медалдардын ж.б. аттары тырмакчага алынат:

«Айнуур» заводу, «Тоо арасында» романы, «Кыргыз туусу» газетасы; «Маш ботой», «Көкөй кести» күүлөрү аткарылды; «Манас» ордени, «Даңк» медалы ж.б.

Тике сөз менен төл сөздө коюлуучу тыныш белгилери

Пикир алышуу убагында айтуучунун же жазып жаткан кишинин сөзү менен башка бирөөнүн сөзү бирге колдонулган учурлар болот.

Мисалы: «*Жүрбөйсүңбү, эне*», – деп акырын сүйлөдү. (Ч. А.)

Мында айтуучунун сөзү: *деп акырын сүйлөдү*, башка бирөөнүн сөзү: *Жүрбөйсүңбү, эне*.

Айтуучунун же жазуучунун, б.а. автордун сөзү **төл сөз** деп, аны менен бирге колдонулган башка бирөөнүн сөзү **бөтөн сөз** деп аталат.

Кыргыз тилинде бөтөн сөз эки түрдүү колдонудат:

а) эч кандай өзгөртүлбөй, кыскартылбай, сөзмө-сөз колдонулса, **тике сөз** деп аталат;

б) бөтөн сөз өзгөртүлүп, өз сөзүбүзгө айландырылып, бирок андагы негизги ой сакталып берилсе, **кыйыр сөз** деп аталат.

Мисалы: а) «*Ырдай турган кишини тапкан экенсиз!*» – деп күлүп койдум мен. (Ч. А.) Мындагы тырмакчага алынган сүйлөм – **тике сөз**.

б) *Уяттын өлүмдөн да катуу экендиги жөнүндө* кыргыз макалдарында өтө таамай айтылган. Мындагы «Уяттын өлүмдөн да катуу экендиги» деген сөз тизмеги – *кыйыр сөз*.

Мунун өзгөртүлбөгөн түпкү түрү: **Уят өлүмдөн катуу**.

Тике сөз тексттин ичинде эки түрдүү жол менен берилет:

1) Тике сөздү түздөн-түз тексттин ичинде берүү. Мындай учурда тике сөз дайыма тырмакчага алынып жазылат:

Ал арабадан секирип түшүп: «*Жүрө гой, ана, үйгө баралы*», – деп, мени арабага колтуктап түшүрдү. (Ч. А.)

2) Тике сөздү тексттин ичинен бөлүп алып, абзац менен жол башынан жазуу. Бул ыкма көркөм адабий чыгармаларда кеңири колдонулат. Мында ар бир кишинин сүйлөгөн сөзү (тике сөз) **тырмакчага алынбай**, жаңы жолдон сүйлөм башынан *сызыкча* коюлуп жазылат:

– Сени тааный албай отурам, иничек. Абалак маркумдун баласы эмессиңби? – деди Танабай, баятан бери унчукпай отурган боз уланга.

– Ооба, Танаке, ошо кишинин баласымын, – деп жооп берди жигит. (Ч. А.)

Тике сөз менен төл сөз бири-бири менен ар түрдүү формада колдонулуучу «де» (*деп, дейт, деди, деген*) жардамчы этиши аркылуу байланышып айтылат.

Тике сөз менен төл сөздүн колдонулушунда алар бири-бирине карата түрдүү багытта орун алышат. Ошого байланып буларда тыныш белгилери да түрдүүчө коюлат.

Тексттин ичинде берилген тике сөздө тыныш белгилеринин коюлушу

1) Тике сөз төл сөздөн мурда айтылып, тексттин ичинде берилсе, ал тырмакчага алынат да, тике сөз баяндоо маанисиндеги жай сүйлөм болсо, анын аягына коюлуучу *чекиттин* ордуна үтүр коюлат да, андан кийин тике сөздү өзүнөн кийинки төл сөздөн ажыратып туруу үчүн сызыкча коюлат.

Эгерде тике сөз суроолуу сүйлөм болсо, аягына суроо белгиси, илептүү сүйлөм болсо, илеп белгиси коюлуп, тырмакча жабылат да, андан кийин тике сөз менен төл сөздүн чегин ажыратуу үчүн сызыкча коюлат:

«Балким, менин мында иштегенимди билген го», – деп да ойлоду. (Н. Б.)

«Мага кайрат айтканын карачы. Эне деген кандай баатыр!» – деп ойлоду Күлжан. (К. Б.)

«Келиним эмне болду? Кантет эми?» – деп ойлонуп жатып таң аткардым. (Ч. А.)

2) Тике сөз төл сөздөн кийин келсе, анын алдында турган төл сөздөн кийин кош чекит коюлат да, тике сөз тырмакчага алынып, баш тамга менен жазылат, аягына тиешелүү тыныш белгиси коюлат:

Соке каадасынча эриндерин жалана кыйкырды: «Чоң шаардан курс окуп, багың ачылды. Башта кырда ышкырып кой кайтарчу элең». (Т. С.)

Бир убакта жардамчысына катуу кыйкырды: «Эмне карап турасың, жүргүз моторду!» (Ч. А.)

Алар мындай деп шыбырашкандай болушту: «Алар күмүш, алтын буюмдарды аябай көп жасап, пайдага тунуп калды...» (М. Абд.)

3) Тике сөз **төл сөздүн ортосуна келсе**, тике сөздүн алдында турган төл сөздүн биринчи бөлүгүнөн кийин **кош чекит** коюлат да, андан кийин тике сөз тырмакчага алынып, баш тамга менен жазылат; тике сөздүн аягына анын маанисине карай суроо же илеп белгиси коюлуп, эгер чекит коюлуш керек болсо, анын ордуна үтүр коюлуп, анан ошол белгилерден кийин **сызыкча** коюлуп, андан соң төл сөздүн экинчи бөлүгү жазылат: Иманбай кирип келип: «Колуң кат билет, арыз жазып бер, Абдиш айланайын», – деп суранды. (Т. С.) Эмне үчүндүр башка сөз оозума келбей: «Ой, бул эмнең, балам?» – дептирмин. (Ч. А.) Алиман, мени көрө салып, күлүп жиберди да: «Жаандын нымы менен жүгөрүнү себе салалы!» – деп, үйгө чуркап кетти. (Ч. А.)

4) **Тике сөздүн ортосуна** төл сөз келгенде, тыныш белгиси төмөндөгүчө коюлат:

а) Эгерде тике сөздү төл сөз **үтүр** коюла турган жерден бөлүп айтылса, тике сөздүн ортосуна келген төл сөздүн эки **жагына үтүр жана сызыкча** (,-) коюлат. Тике сөз, эреже боюнча, дайыма тырмакчага алынып жазылат:

«Сен ырдабасаң, – *деди ал*, – мен ырдайм.» «Ким иштебесе, – *деген В. И. Ленин*, – ал тиштебейт.»

б) Эгерде тике сөздү төл сөз **чекит** коюла турган жерден бөлсө, анда ал чекиттин ордуна **үтүр**, андан кийин **сызыкча** коюлуп, төл сөз жазылат, төл сөздүн аягына чекит коюлат. Ал төл сөздөн кийинки тике сөздүн экинчи бөлүгү башынан **сызыкча** коюлуп, баш тамга менен башталып жазылат; тике сөз тырмакчага алынат:

«Бул сөздү кайдан айттым экен, – *деди ичинен Чукөбай.* – Эми Зуура муну элге айтып, мени уят кылат.» (К. Б.) «Ыйласаң азыр ыйлап ал, Токон, – *деди ал.* – Бирок мындан ары элдин көзүнчө бошой турган болбогун.» (Ч. А.)

в) Эгерде тике сөздү төл сөз **суроо же илеп белгиси** коюла турган жерден бөлсө, анда тике сөздүн биринчи бөлүгүнөн кийин ал тыныш белгилеринин тиешелүүсү коюлат да, андан кийин **сызыкча** коюлуп, төл сөз кичине тамга менен жазылат, аягына **чекит** коюлат. Андан кийинки тике сөздүн экинчи бөлүгү башынан сызыкча коюлуп, баш тамга менен башталып жазылат; тике сөз тырмакчага алынат:

– «О – о катыгүн! Жаныбарды ким минтип жүрөт! – *деди Тоозак.* – Мунун жазыгы эмне экен?» (М. Абд.)

– «Балам, кайда жүрөсүң? – *деп, бир маалда Карабаш келди.* – Сени күтүп калдык.» (К. К.)

г) Тике сөздү төл сөз **көп чекит** коюла турган жерден бөлсө, жана тике сөздүн ал биринчи бөлүгү толук бүткөн сүйлөм болбосо, көп чекиттен кийин **сызыкча** коюлуп, төл сөз кичине тамга менен башталып жазылат, аягына **үтүр жана сызыкча** (,-) коюлуп, анан тике сөздүн экинчи бөлүгү кичине тамга менен башталып жазылат. Тике сөз тырмакчага алынат: – «Айла канча, уулум... – *деди Култай, терең үшкүрүнүп,* – мандайыбызга жазылганы ушул тура!»

(М. Абд.) «Кантебиз... – деди. Зуура, – жазмыш ушул, буга кайгырба, кайрат кыл!» (К. Б.)

д) Эгерде аягына **көп чекит** коюлган тике сөздүн биринчи бөлүгү бүткөн ойду билдирген өзүнчө сүйлөм болсо, андан кийин келген төл сөздүн башынан **сызыкча** коюлуп, кичине тамга менен башталып жазылат, аягына **чекит** коюлат, андан кийин айтылган тике сөздүн экинчи бөлүгү, башынан **сызыкча** коюлуп, баш тамга менен башталып жазылат:

«Ал кечээ түштөн кийин кетти эле... – деди Ботогоз. – Таң дагы атты. Алигиче жок.» (Т. Абд.)

– «Эмне болсо да кабар бер... – деди Саадат кетип бара жатып. – Мен күтөм.» (Т. С.)

е) Тике сөздү экиге бөлүп турган төл сөздүн биринчи жартысы маани жагынан тике сөздүн биринчи бөлүгүнө таандык болуп, экинчи жартысы тике сөздүн экинчи бөлүгүнө таандык болуп, өзүнөн кийинки тике сөз дагы улантыларын эскертип турса, ал төл сөздүн экинчи жартысынан кийин **кош чекит** коюлуп, тике сөздүн экинчи жарымы баш тамга менен башталып жазылат; тике сөздүн биринчи бөлүгү да, экинчи бөлүгү да тырмакчага алынып жазылат:

– «Ай, Субанкул, бул эмнең?» – десем, алаканы менен терин аарчый берип: – «Сени уктасын дедим эле», – деп күлүп койду. (Ч. А.)

5) Кээде тике сөз менен төл сөз бири-бири менен аралашып да келет. Мындай учурда тыныш белгилери жогоруда көрсөтүлгөн эрежелердин негизинде коюлат:

Мисалы: *Тыныбек*: «Аттиң, болбой калды, – деди да, – дагы бир кезегинер келер, шашпагыла», – деп, өзүнчө ызырынды. (К. К.)

Тике сөздү тексттин ичинен бөлүп алып, абзац менен жол башынан жазууда тыныш белгилеринин коюлушу

Тике сөздү жазуунун бул жолу көркөм адабий чыгармаларда кеңири колдонулат.

1) Тике сөз тексттин ичинен бөлүнүп алынып, жол башынан абзац менен жазылса, анда ал **тырмакчага алынбайт**, кепке катышкан ар бир кишинин сөзү жаңы жолдон сүйлөм башынан **сызыкча** коюлуп жазылат.

Ал эми тике сөз менен төл сөздүн арасына коюлуучу тыныш белгилери (*кош чекит, сызыкча, үтүрлүү сызыкча*) тике сөз түздөн-түз тексттин ичинде берилген учурда колдонулуучу эреже боюнча коюла берет:

а) – *Эжеке, сен сүйлөш*, – деди Сарыгул. (У. Абд.)

б) Ал акырын гана мындай деди:

– *Мага берчи муну, кичине бала! Эстеликке сактап коёюн.* (Ч. А.)

в) Бир маалда чуркаган бойдон алардын жанына барып:

– *Эмне болуп кетти! Ким менен мушташтыңар?* – деп сурады. (М. Аб.)

г) – *Жапар ага*, – деди Кожобек, – *районго мен барсам кантет?* (К. Б.)

д) – *Сүйүнчүңдү чыгар!* – деди Аккыз. – *Тилегибиз орундалды.* (К. К.)

2) Тике сөз тексттен бөлүнүп алынып, абзац менен жол башынан жазылганда, кээде тике сөз менен төл сөз «де» жардамчы этиши менен байланышпастан, биринен кийин экинчиси удаа айтылып байланышат. Мындай ыкма да көркөм адабий чыгармаларда кеңири колдонулат. Мындай учурларда тыныш белгиси төмөндөгүдөй коюлат:

а) Тике сөз төл сөздөн мурун келсе, тике сөздүн аягына тиешелүү тыныш белгиси (*чекит, суроо, илеп, кош чекит*) коюлат да, андан кийин сызыкча коюлуп, төл сөз баш тамга менен башталып жазылат:

– *Аларды тааныбаймын.* – Атай көңүл кош жооп берди. (К. К.)

– *Ата, оттун боюна келиңиз?* – Аккыз көндү чоң жагып чай койду. (К. К.)

б) Төл сөз тике сөздүн ортосуна келип, аны үтүр коюла турган жерден бөлсө, тике сөздүн ортосунда келген ал төл сөздүн эки жагынан үтүрлүү сызыкча (,-) коюлат:

– *Айланайын Салимбай,* – Култайдын зайыбы кейиштүү сүйлөдү, – *эми эмне болмок?* (М. Абд.)

– *Мен айтпадым беле,* – Салимбай кекете баштады, – *мына ушуну көрмөксүңөр!* (М. Абд.)

в) Эгерде тике сөздүн биринчи бөлүгү бүткөн бир ойду туюндурган толук маанилүү сүйлөм болсо, анын аягына тиешелүү тыныш белгиси (*чекит, суроо, илеп же көп чекит*) коюлат да, андан кийин келген төл сөздүн башынан сызыкча коюлуп, баш тамга менен башталып жазылат, аягына чекит коюлат; андан кийинки тике сөздүн экинчи бөлүгү да башынан сызыкча коюлуп, баш тамга менен башталып жазылат:

– *Экөөңөр тең карыпсыңар.* – Эсенбек сөзгө кошулду. – *Эми элге кошулгула.* (К. К.)

– *Эмне дейт, арам?!* – Аккыз ишене албады. – *Мен барып келейинби?* (К. К.)

– *Ал да жашыраак...* – Таятасы Атайдын маңдайынан сылады. – *Сен чоң комузчу боло турган экенсиң...* (К. К.)

«Деп» жардамчы этишинде үтүр белгисинин коюлушу

Тике сөздөн кийин төл сөз келип, экөө «деп» жардамчы этиши аркылуу байланышып айтылганда, жалпы эреже боюнча тике сөздүн маанисине карай аягына суроо же илеп белгиси, эгер чекит коюлушу керек болсо, анын ордуна **үтүр** коюлат да, алардан кийин **сызыкча** коюлуп, андан соң «деп» жардамчы этиши жазылат.

а) Эгерде ошол «деп» жардамчы этиши өзүнүн алдындагы тике сөздүн баяндоочуна тиешелүү болуп айтылса, анда «деп» жардамчы этишинен кийин үтүр коюлат. Ал үтүрдүн милдети «деп» жардамчы этишин өзү тиешелүү болуп айтылган алды жагындагы тике сөз менен бир топко бириктирип туруу болуп эсептелет.

Мисалы: «Эмне болуп кетти буларга?» – деп, Чүкөбай шашып тышка чыкты. (К. Б.) «Колхозду электрлештирүүнү эл да жактырып жатат», – деп, Жутабай да өз ичинен кубанды. (К. Б.) – Жетишем. Али убакыт бар, – деп, Касымжан ширеңке чакты. (Ч. А.)

б) Эгерде тике сөз менен төл сөздү байланыштырган «деп» жардамчы этиши өзүнөн кийинки төл сөздүн баяндоочуна тиешелүү болуп, анын тутумунда айтылса, «деп» тин алдына *сызыкча* коюлат, бирок «деп» жардамчы этишинен кийин үтүр коюлбайт, эгер андан кийин *үтүр* койсок, анда «деп» жардамчы этиши өзү тиешелүү болуп айтылган төл сөздүн баяндоочунун тутумунан бөлүнүп калар эле.

Мисалы: «Бозокордун үйү болсо керек», – деп ойлоду Атай. (К. К.)

«Айлуу түндөр эртерээк эле өтүп кетсечи!» – деп жатты ал ичинен. (Ч. А.)

– Булар эмнеден коркуп жүрөт? – деп сурады Нуржан жанындагылардан. (Ч. А.)

Айрым тыныш белгилеринин кабаттала коюлушу

1) **Сызыкча** белгиси үтүр менен, суроо, илеп, көп чекит менен кабаттала келгенде, ошол тыныш белгилеринен кийин коюлат:

– Кыштакка мугалим болуп барам, – деди Зуура, кабагын бүркөп.

– Атам да чертмек алып келдиби? – деп сурады. (К. К.)

– Бас үнүндү, кара башынды жегир! – деп, бүткүл каары менен кыйкырды. (М. Абд.)

– Эмдиги жылы эгин көп болот да... – деп, Аманкул апасына карады. (М. Абд.) „

2) **Суроо, илеп, көп чекит** белгилери **тырмакча менен** кабаттала келгенде, ал белгилер тиешелүү сүйлөмдүн аягына коюлат да, андан кийин **тырмакча** жабылат (тактап айтканда, аталган белгилер тырмакча жабылууга чейин коюлуп, анан тырмакча жабылат):

«Атаң кайда, көрүнбөй калды го, балам?» – деп, жанында турган Алымкулга караса, ал да жок. (М. Абд.) «Токтот! Токтот, азыр мен түшөм!» – деп, машина токтогондо, куржунумду алып, шып түштүм. (Ч. А.) «Жок, бул иш сенин колуңан келбейт. Бери апкел, мен өзүм кылам! Мен өзүм болбосом, иш бүтчү беле...» (Ч. А.)

3) **Үтүр, чекит белгилери** *тырмакча* менен кабатташканда, ал белгилер жабылган тырмакчадан кийин (анын сыртына) коюлат. Эгерде кабаттала келген **тырмакча менен** үтүрдөн кийин *сызыкча* да келсе, ал (сызыкча) жабылган тырмакчадан кийин коюлган үтүрдөн кийин коюлат:

«Ушул сандалган неме да жолтоо болду», – деди Атай, кыжырланып. (К. К.)

«Албай эле койсун, тим эле барып кыздын атасына учурашып кайтсын». «Артымда тукум болор туяк калган жок», – деп кайгырып жүрөт. (К. К.)

4) Айрым сүйлөмдөрдө суроо интонациясы менен бирге ошол ойго карата сүйлөөчүнүн ички сезими да (эмоциясы) берилет. Жазууда андай сүйлөмдөрдүн аягына суроо жана *илеп* белгилери катар коюлат:

– Апа, садагаң кетейин Амантай, ушинтип мени таштап кете бересиңерби?! (М. Абд.)

– Өлүмдөн эмне пайда?! (К. Ж.) – Мага кетүүгө уруксат бериңиз?! (К. Бект.)

5) Сүйлөмдүн аягына *суроо, илеп, же көп чекит* коюлуп, андан кийин **тырмакча** жабылып, ошону менен сүйлөм биротоло аяктап бүтсө, ал жабылган тырмакчадан кийин (тырмакчанын сыртына) эч кандай тыныш белгиси коюлбайт:

«Болгула, урушта туруш жок, эртерээк салкында жөнөй бергиле!» (Ч. А.) «Жүргүлө эми иштейли!» (Ч. А.) – «Сени эмне бошотуп коюштубу, тез эле келип калдың?» (Ч. А.)

– «Саадат өзү үйүнө алып кетиптирби?» (Т. С.) «Эми табышат... алып кетишет...» (Т. С.) «Мындан ары мындай жашоого болбойт...» (М. Абд.)

б) **Суроо же илеп белгиси көп чекит** менен кабаттала келсе, эң мурун сүйлөмдүн маанисине карай *суроо же илеп белгиси* коюлуп, андан кийин катар **эки** (үч эмес) **чекит** коюлат:

– Кантмек элем?.. Өзү менен кеңешип көрүү керек. (М. Абд.)

– Же боругунду көзүң кыйбайбы?.. (Т. С.)

О, дүйнө, о жан жараткан жер, бир оокумга гана, көз ачып жумганча гана баламды тирилтип, бир гана жолу көлөкөсүн көрсөтүп койсоңор!.. (Ч. А.)

Кайран кишинин өмүрү!.. (К. К.)

Эгерде суроо, илеп, көп чекит – үчөө кабат келсе, анда *суроо, илеп* белгисинен кийин *бир чекит* коюлат:

– И – и, бетим гана курусун, ушундай да уяты жок болобу?! (М. Абд.) Бизге чаңыргандай сен кандай немиң?! (М. Орозбаев.)

7) Кашаа ачылган жерге коюла турган **үтүр** кашаа жабылгандан кийин коюлат, натыйжада мындай учурда *кашаа* менен *үтүр* катар колдонулуп калат:

Сагынбек кытмыр күлүп (ачуусу келгени үнүнөн байкалды), Дүйшөнкулду суроого алды. (К. О.) Кеп жатакчылардын аздыгында эмес (түтүндүн саны жагынан алар байлардан алда канча көп), отурукташуунун маанисин билбегендикте. (К. К.)

Аскар Турсунов

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ

Мукабанын дизайнери: Талант Жандралиев

Компьютерде терген: Евгений Моисеев

Басууга 30.12.2013. кол коюлду.

Китептин өлчөмү 60x84 1/16.

Офсеттик кагаз. Times New Roman ариби.

Көлөмү 8 басма табак. Нускасы 1000 даана.

Кыргыз Республикасынын Президентинин жана Өкмөтүнүн
Иш башкармасынын алдындагы «Типография» мамлекеттик
ишканасында басылды